

Pełny opis motywów i tematów literackich

UWAGA:

Słowa **wyróżnione** w tekście opisu stanowią:

a) rodzaj odsyłacza do innych haseł z naszej listy (tu pisane są małą literą ze względu na czytelność całego opisu);

albo:

b) synonim hasła głównego;

albo:

c) termin ułatwiający zrozumienie myśli kryjącej się za tytułowym hasłem

ALKOHOL

Fragmenty zaznaczane z pomocą tego hasła odnoszą się do zwyczajów związanych z piciem spirytualiów, niekoniecznie jednak dają się określić słowem: **pijaństwo** (które też znalazło się na liście, w związku np. z lekturą fraszek Kochanowskiego i satyr Krasickiego). Tak się złożyło, że - alfabetycznie - alkohol znalazł się na pierwszym miejscu naszej listy, co nie stawia go na czele w hierarchii ważności.

AMBICJA

Motyw ten uwzględniliśmy z myślą o różnych utworach, takich jak baśń *Coś Andersena*, czy *Granica* Nałkowskiej, w których ambicja stanowi główną siłę kierującą postępowaniem bohaterów. Może się łączyć z motywem **urzędnik**, jak też np. **rycerz**.

ANIOŁ

Za pomocą tego motywu zaznaczamy fragmenty, w których pojawia się postać anioła, istoty kojarzonej z **dobrem** i **pokorą** wobec **Boga**, stojącej na przeciwnym biegunie systemu moralności w stosunku do **szatana** (i pomniejszych **diabłów**). Istnieje jednak wiele utworów, w których pojawiają się osoby „przeanielone” (szczególnie w literaturze romantycznej, w której w ten sposób kreowane są najczęściej kobiety - przeciwieństwem będzie tu typ **kobiety demonicznej**). Motyw przydatny jest również do wskazywania rozmaitych wierzeń związanych z aniołami i przemyśleń na ich temat.

ANTYSEMITYZM

Uwzględniliśmy na naszej liście antysemityzm, aby nie oznaczać neutralnym określeniem **Żyd** tych fragmentów, które, traktując wprawdzie o Żydach, stanowią jednak wypowiedzi oparte na stereotypach, nasycone uprzedzeniami, pogardą, czy nienawiścią. Postanowiliśmy wskazywać neutralne wypowiedzi o antysemityzmie i jego przejawach (są takie np. w pamiętnikach Rzeckiego), jak również wypowiedzi o charakterze antysemickim (np. Lisieckiego w *Lalce*). Te ostatnie nie rzucają oczywiście cienia na autora tekstu, nie wyrażają jego poglądów, lecz charakteryzują fikcyjną postać; nie określają też wymowy utworu.

Antysemityzm jest uprzedzeniem opartym na przeświadczeniu, że Żydzi stanowią wcielenie **zła** (w różnych postaciach - od ekonomicznej po metafizyczną) i że jest to cecha nieusuwalna. Antysemityzm religijny cechuje przeświadczenie, że zmiana religii nie zmienia „natury” Żydów i że ochrzczeni są oni nawet bardziej niebezpieczni, bo trudniej rozpoznawalni (por. kreacja postaci przechrztów w *Nie-Boskiej komedii*). Najłatwiej rozpoznawalny antysemityzm rasistowski odwołuje się bezpośrednio do metaforyki **krwi**, ale ucieleśnienie stereotypu Żyda nie jest wcale dziełem antysemitów operujących pojęciem rasy. Stereotyp ten wyrósł właśnie z utożsamiania Żydów ze złem, a więc szatanem, który, jak wiadomo, ma przypisane określone cechy fizyczne. Podczas gdy aniołowie bywają często blondynami, **diabeł** jest raczej czarnowłosy i śniady, ma haczykowaty nos, często jest chromy (kuleje) itp.; ponadto dziedziną, w której króluje szatan, jest sfera materialna świata; dlatego np. kusząc do zaprzędania duszy, swym ofiarom często proponuje **bogactwo i władzę**. Można powiedzieć, że baśniowo-moralitetowy obraz diabła przygotował treści użyte do budowy stereotypu Żyda (por. J. Trachtenberg, *Diabeł i Żydzi. Średniowieczna koncepcja Żyda a współczesny antysemityzm*, Gdynia 1997 ISBN 8385732519); takie pomieszanie obrazu Żyda i **szatana** jako głównych wrogów **Chrystusa** znajdziemy np. u Kasprowicza (*Na wzgórzu Śmierci*). Ponadto utożsamienie tego rodzaju, prowadzące do przesunięcia Żydów w sferę mityczno-fantastyczną ułatwia ich dehumanizację w sferze wyobraźniowej, stanowiącą pierwszy krok ku realnej eliminacji. Oczywiście innym ważnym składnikiem antysemityzmu jest zastosowanie koncepcji **obcego** oraz koncepcji **narodów** jako twórców przede wszystkim duchowych (stworzonych przez Boga na początku czasów), a przy tym przypisanych odpowiedniej ziemi, terenowi wyznaczonemu im przez Boga do życia i realizacji określonej misji. W tym kontekście figura Żyda Wiecznego Tułacza była wykorzystywana przez antysemityzm dziewiętnastowieczny, rozwijający się wraz z ideą narodową. Wśród symptomów dyskursu antysemickiego można wskazać m.in. używanie lp, kiedy mówi się o cechach całej grupy (w zdaniach typu: „Żyd zawsze jest...”, co automatycznie prowadzi do wygodnego uproszczenia i schematyzacji, a także wstępnego usunięcia wszelkiej możliwości istnienia różnorodności, wyjątków itp.) oraz alogiczność polegającą na przypisywaniu Żydom jednocześnie sprzecznych cech (siły i słabości, mądrości i głupoty itd.).

ARKADIA

W literaturze pojawia się wiele opisów krainy szczęśliwości i harmonii; niekiedy jest to **marzenie**, niekiedy **wspomnienie**, niekiedy projekt przyszłości dotyczący ziemi lub **zaświatów**; pojawienie się tego typu obrazów sygnalizujemy używając właśnie motywu Arkadii. Odnajdziemy go w utworach takich, jak np.: *Żywot człowieka poczciwego* Mikołaja Reja (przez którego **wieś** wychwalana jest jako kraina dająca dostatek, szczęście i spokój), czy *Pan Tadeusz* Adama Mickiewicza z arkadyjską wizją dworku w Soplicowie (zob też: **sielanka, złoty wiek**).

ARTYSTA

Motywnym tym oznaczamy opisy kondycji, losu i problemów artystów w ogóle, jak również wskazujemy charakterystyczne fragmenty przedstawiające poszczególne postaci artystów różnych dziedzin. Wśród przykładów

ilustrujących treściową zawartość tego motywu można wskazać np. obraz Boga-artysty (architekta, **twórcy** świata) w *Pieśni XXV* (Ks.II) Jana Kochanowskiego, czy Konrada - bohatera III cz. *Dziadów* Mickiewicza - **poety** i **samotnika**, który odnajduje ukojenie w **sztuce**.

BEZDOMNOŚĆ

Jest to temat pojemny. Możemy za pomocą tego hasła zaznaczać fragmenty opisujące rzeczywistą bezdomność - brak **domu** związany z **biedą** i egzystowaniem na marginesie społeczeństwa, niejako poza jego podstawowymi strukturami (dotyczy to np. Agaty w *Chłopach* Reymonta). Z drugiej strony można rzecz potraktować metaforycznie i odnieść się do właściwego np. **emigrantom** i charakterystycznego dla literatury romantyzmu **poczucia wykorzenia** (bycia wędrowcem, włóczęgą, osobą, której życie staje się **wędrówką**, najczęściej wbrew woli). W jeszcze innym znaczeniu pojawia się bezdomność w odniesieniu do bohaterów powieści Żeromskiego, *Ludzie bezdomni*: jest tu ona **ideowym wyborem** (ci, którzy pracują dla ogółu, nie mogą zająć się budowaniem swego małego, prywatnego **szczęścia - domu**).

BEZPIECZEŃSTWO

Lektura tekstów oświeceniowych, w których wskazuje się i promuje metody postępowania ostrożnego, pozwalającego uniknąć wszelkiej szkody czy straty, a nawet wszelkiego ryzyka (por. hasła: **tchórzostwo** oraz **umiarkowanie**) skłoniła nas do uwzględnienia tematu bezpieczeństwa - rozmaicie zresztą rozumianego i pojawiającego się w przeróżnych kontekstach. W *Pieśniach* Kochanowskiego mowa jest o dbałości o bezpieczeństwo państwa (tu motyw łączy się z roztropnym **patriotyzmem**), a np. w *Lalce* Prusa bezpieczeństwo stanowi podstawową wartość w **etosie mieszczańsko-kupieckim**; ponadto bezpieczeństwo łączy się także często z motywem **dzieciństwa** i **domu**.

BIEDA

Użycie jest tu dość oczywiste: mianowicie przy znamienych opisach i przedstawieniach biedy, ale też ludzi biednych oraz dla wskazania ogólniejszych refleksji na temat tego, czym jest bieda i w jaki sposób kształtuje los i **kondycję ludzką** (np. w przypadku franciszkańskiego ideału życia **świętego** ubóstwo jest czynnikiem pożądanym).

BIJATYKA

W wypadkach **konfliktów**, do opisu których nie pasuje hasło **przemoc**, ani też zbyt wzniosła **walka**, czy **pojedynek** - stosujemy hasło bijatyka. Bójki są, jak się okazuje, elementem dość ważnym w opisie obyczajowości, co widać np. w *Chłopach* Reymonta.

BŁAZEN

Zwyczajowo jest to postać komplementarna wobec postaci **króla** i stanowi symbol przekornej **mądrości**. Najstawniejszym wcieleniem błazna jest oczywiście Stańczyk, występujący w *Weselu* Wyspiańskiego; znajdują się jednak zapewne mniej rozbudowane i wieloznaczne wypowiedzi na temat błazeńskiej kondycji. Np. w dramacie Williama Shakespeare'a *Hamlet*, tytułowy bohater odnajduje na cmentarzu czaszkę błazna Yoryka, które to zdarzenie zmusza go do refleksji nad **losem** oraz **kondycją ludzką** (zob. też: **dwór**).

BŁĄDZENIE

Motyw ten odwołuje się po części do naznaczonej niepewnością **kondycji ludzkiej**, po części natomiast do postaci miejskiego *flaneura*. Tym motywem oznaczać będziemy błądzenie Wokulskiego w **labiryncie**, jakim staje się dla niego Paryż. Wokulski także odkrywa Warszawę i „doświadcza” jej, gdy schodzi w dół ulicą Karową i błądzi po Powiślu. Jednocześnie w polskich realiach częściej błądzić będziemy nie w labiryntach miejskich, lecz po bezdrożach i pustkowiach (dla uzupełnienia obrazu polecamy tu z naszej listy cytaty zgromadzone pod hasłem **błoto**). Błądzenie rozumiane w sensie etycznym wiąże się z **grzechem** i **upadkiem**. Może ono jednak dotyczyć błąkania się „fizycznego” lub też duchowego: poszukiwania swojego miejsca w życiu, zmierzania być może ku jakiemuś celowi przez pozornie przypadkowe miejsca; może w końcu odnosić się do życia wewnętrznego (czy psychicznego) - np. poszukiwania własnej tożsamości.

BŁOTO

Zapewne w związku ze słotnym klimatem żywioł błota występuje dość często na kartach naszej literatury. Dołączając to hasło do naszej listy, myśleliśmy również o metaforycznym znaczeniu błota (w którym się brnie z trudem, które utrudnia i brudzi życie). Scena stosowna dla rozmyślań o błocie znajduje się np. w *Siłaczce*. Obraz błota chętnie przywoływali autorzy w okresie modernizmu; jednak już Mikołaj Rej pisał: „Lepsza cnota w błocie, niż niecnota w złocie” przeciwstawiając w ten sposób błoto **bogactwu** i kojarząc je ze szlachetnym ubóstwem.

BOGACTWO

Motyw przewidziany do wskazywania nie tylko rozmaitych opisów bogactwa, ale także wypowiedzi traktujących o tym, w jaki sposób różne postacie wyobrażają sobie bycie bogatym, co myślą o tym stanie (zwykle określanym jako błogi lub przeklęty) oraz o konsekwencjach zażywania bogactwa (które może np. łatwo prowadzić do **pychy**).

BÓG

Sporo znajdziemy w naszej literaturze wypowiedzi na temat sposobu funkcjonowania w świecie różnych bogów, przeświadczeń o zakresie ich **władzy**, relacji łączących ich z ludźmi itd. Odnośne fragmenty zaznaczamy tym właśnie motywem, choć oczywiście jego nazwa pisana wielką literą i w lp, odnosi się przede wszystkim do religii monoteistycznych, a wśród nich najczęściej oczywiście do chrześcijaństwa.

BRAT

Zaznaczaliśmy w ten sposób nie tylko fragmenty mówiące o różnych postaciach braci w utworach (te wskazujemy wówczas tylko, kiedy mamy do czynienia z postacią w jakiś sposób symptomatyczną, jak np. w *Antygonie*), ale i dla zwrócenia uwagi na wypowiedzi, w których wyrażone zostały przeświadczenia na temat tego, kim brat powinien, a kim nie powinien być, jakich oczekuje się po nim zachowań wobec tych, którzy nazywają go tym mianem.

BUNT

W literaturze nie brak opisów sytuacji jednostkowych lub społecznych buntów, a także przemyśleń na temat skutków i celowości takich niepokornych wobec **losu** (czy **kondycji ludzkiej**) zachowań. Warto zaznaczyć, że bunt często wiąże się z brakiem akceptacji własnej **pozycji społecznej** (zob. też: **buntownik, rewolucja**).

BUNTOWNIK

Motywy tym zaznaczamy fragmenty odnoszące się do charakterystyki bohatera, którego postawę wobec świata oraz działania określa postawa **buntu**; buntownik jest oczywiście sztandarową postacią romantyzmu, ale nie brak i nieromantycznych lub postromantycznych buntowników.

BURZA

Wiele jest w literaturze fragmentów opisujących to zjawisko atmosferyczne, będącego często odzwierciedleniem gwałtownych uczuć bohatera czy podmiotu lirycznego (jak w *Sonetach krymskich* Mickiewicza) lub obrazem groźnego oblicza przyrody, czy w ogóle świata (jak w *Cierpieniach młodego Wertera* Goethego, *Chłopach* Reymonta).

CAR

W polskiej literaturze, szczególnie tej z okresu romantyzmu, zmitologizowana postać cara stanowi uosobienie wroga Polski (por. *Psalmy przyszłości* Krasińskiego) oraz synonim tyraństwa (por. „kłótnię” Konrada z Bogiem w III. części *Dziadów* Mickiewicza). Car stał się wcieleniem tego, co w **Rosji** złe, imperialne i przeciwne wolności. Często przy tym przeciwstawiano cara rosyjskiemu **ludowi**.

CARPE DIEM

To nawoływanie do korzystania z życia, „chwytania” chwili. Motyw ten odnajdujemy przede wszystkim w utworach o wymowie epikurejskiej, np. w niektórych *Pieśniach* Kochanowskiego (oraz oczywiście *Pieśniach* Horacego), ale też u Asnyka czy w tekstach młodopolskich.

CHCIVOŚĆ

Chciwość traktujemy tu jako pewnego rodzaju postawę życiową, przejawiającą się przez zachłanny stosunek do **własności** (w tym **pieniędzy**). Jednym słowem jest to postawa **skąpca**, którą można odczytywać jako alegorię. Jej istotę stanowi bowiem niewłaściwe rozpoznanie **kondycji ludzkiej** oraz formę niezgody na **przemijanie**.

CHLEB

Włączyliśmy do naszej listy motyw chleba jako pożywienia posiadającego szczególną wartość symboliczną (w chrześcijaństwie chleb używany w liturgii to **ciało** Boga, natomiast w Modlitwie Pańskiej „Ojcze nasz” to znak łaski bożej). W wymiarze bardziej ogólnym chleb jest synonimem podstawowych, niezbędnych człowiekowi do życia środków.

CHŁOP

Dzięki temu motywowi mamy możliwość wskazania w utworach na postaci

chłopów, charakterystyczny dla ludności wiejskiej system wartości, wzory zachowań, obyczaje, wierzenia, a także sposób współistnienia z innymi klasami społecznymi (zob. też: **lud**).

CHOROBA

Hasłem tym możemy oznaczać fragmenty, w których przedstawia się jako niezdrowe czy anormalne pewne stany fizyczne lub psychiczne jednostek lub też pewne zjawiska społeczne postrzegane jako anomalie.

CHRYSTUS

Figura Chrystusa, jako uosobienia bezinteresownego **poświęcenia** własnego życia dla **zbawienia** wszystkich ludzi, w imię **miłosierdzia** i współczucia – stała się ważnym (i kontrowersyjnym) motywem literatury polskiej okresu romantyzmu. Metaforyczne myślenie o Polsce pod zaborami jako o Chrystusie wśród narodów Europy, które wywarło głęboki wpływ na kształt naszej kultury i funkcjonujące w jej obrębie idee – czerpie z takiego właśnie rozumienia figury Chrystusa. Motyw ten odnajdziemy także u twórców młodopolskich (w innych nieco kontekstach), czy w literaturze okresu II wojny światowej.

Wyrazista analogia między losami Polski a żywotem Chrystusa została przeprowadzona w wizji księdza Piotra w **Dziadach** (wśród podobieństw znalazły się m.in. rzeź niewiniątek, osoba Piłata, Golgota i in.).

CHRZEST

Jest to religijny rytuał oczyszczenia duszy ludzkiej z grzechu pierworodnego (o którym mówi Biblia), zmiana wiary bądź chrystianizacja narodu pogańskiego (z tym znaczeniem spotkamy się w średniowiecznej literaturze polskiej). Chrzest łączy się z **przemianą** duchową, zmianą dotychczasowego życia; stanowi religijny akt, będący pierwszym krokiem ku pojednaniu z **Bogiem**.

CIAŁO

Przy pomocy tego hasła wskazujemy przemyślenia na temat ciała ludzkiego (najczęściej przedstawianego w opozycji do **duszy/ducha**) oraz na temat roli cielesności w rozmaitych relacjach międzyludzkich. Istnieje oczywiście różnica w funkcjonowaniu ciała **mężczyzny** i ciała **kobiety**.

CIEMNOŚĆ

Motyw został wprowadzony jako uzupełnienie motywu **światła** i wykorzystany od razu przy opracowywaniu wierszy Kasprowicza, w których ciemność występuje zarówno w znaczeniu dosłownym, jak metaforycznym (jako synonim **zła**) i stanowi żywioł pociągający dla posępnej, młodopolskiej duszy.

CIEŃ

Należy on do motywów fantazmatycznych; jest jednym ze zjawisk, z którymi wiążą się wyobrażenia na temat **sobowtóra** (ponieważ cień natrętnie naśladuje nas, nasze ciało; por. baśń *Cień* Ch. Andersena), czy **duszy** (np. zmarli bywają określani jako cienie). Jednocześnie brak cienia lub jakiegokolwiek z nim kłopoty znamionują pewne odchylenia od norm przyjętych dla **kondycji ludzkiej** (por. przypadek **wampirów**, czy – Piotrusia Pana). Cień bywał też obrazem ludzkiego życia, którego cechą w takim ujęciu jest ulotność, złudność,

zagrożenie unicestwieniem w każdej chwili (M. Sęp-Szarzyński, *Sonet II*, „Na słowa one Jopowe”).

CIERPIENIE

Motyw ten ważny jest zarówno dla myśli chrześcijańskiej (w której cierpienie ma przynosić oczyszczenie z win), jak i dla refleksji egzystencjalnej. Cierpienie ukazywane jest niekiedy jako fundamentalne dla **kondycji ludzkiej**. Zaznaczamy zarówno znaczące opisy cierpienia, jak i przemyślenia na jego temat.

CISZA

Poprzedza wszelki **dźwięk**, jest integralną częścią **muzyki**. Wiele z niej się może wyłonić. Stanowi moment pewnego zatrzymania, pauzy w działaniu, często przynosi niepokój. Słynna jest szczególnie ta, która następuje przed **burzą**. Motyw został wykorzystany m.in. przy opracowaniu *Stepów Akermańskich*. Autorzy piszą o ciszy dość często: spotkamy ją w poezji Kasprowicza, u Mickiewicza w *Panu Tadeuszu*, w *Nad Niemnem* Orzeszkowej.

CMENTARZ

W związku z cmentarzem poruszane są problemy sensu życia, wyobrażeń o życiu pośmiertnym - jest to miejsce ważne w każdej kulturze, choć jednocześnie cmentarze umieszczane są na obrzeżach osiedli ludzkich (i przez to niejako przesuwane na margines codzienności). Ciekawy fragment związany z pobytem na cmentarzu w Zaduszki znalazł się w pierwszej części *Chłopów* Reymonta; motyw gra istotną rolę w *Dziadach* Mickiewicza i wielu innych utworach.

CNOTA

Wprowadzając ten motyw dla opisanego pewnych wątków w *Pieśniach* i *Trenach* Kochanowskiego, myśleliśmy o klasycznym rozumieniu tej cechy charakteru, której synonimem mogłaby być **prawość**.

CÓRKA

Motywy tym oznaczone są fragmenty odnoszące się do roli i oczekiwań, jakie stoją przed dzieckiem płci żeńskiej. Motyw córki znajdziemy np. w *Trenach* Kochanowskiego, czy w *Hamlecie* Shakespeare'a.

CUD

Z pomocą tego motywu wskazujemy te zjawiska, które są postrzegane jako nadnaturalne, wyjątkowe, będące wynikiem interwencji sił wyższych, boskich - najbardziej wyraziste i klasyczne przykłady znajdziemy na pewno w *Legendzie o świętym Aleksym*, ale nie brak też cudów np. w literaturze romantycznej.

CZAROWNICA

Hasłem tym oznaczyliśmy fragmenty, w których wprost przedstawiona jest bajkowa postać czarownicy (jak w *Makbecie* Shakespeare'a), albo w których ma miejsce posądzenie jakiejś **kobiety** o **czary** (dotyczy to np. matki Jagny w *Chłopach*, Dominikowej, która zajmuje się znachorstwem).

CZARY

W tekstach literackich odnajdujemy zarówno bezpośrednio opisy czarów (jak w *Balladynie* Słowackiego, czy w *Fauście* Goethego), jak również wypowiedzi ujawniające, jakie zjawiska były postrzegane jako czary, czyli jako dziejące się z udziałem sił nieczystych.

CZAS

Motywnym tym zaznaczaliśmy fragmenty zawierające przemyślenia na temat czasu (np. jego upływu, najczęściej zbyt szybkiego – czasu „uciekającego”), jako podstawowego żywiołu, w którym zanurzona jest egzystencja ludzka z jednej strony, a życie przyrody z drugiej (niekiedy rozróżnienie to powoduje postrzeganie niejako dwóch czasów – ograniczonego czasu ludzkiego i wiecznego trwania **natury**).

CZYN

Czyn rozumiemy tu jako takie dokonanie, które nadaje życiu sens i czyni je prawdziwym, istotnym itd. Zarówno w *Kordianie* (gdzie czyn pełni funkcję przeciwieństwa dla motywu **życia snem**), jak i w innych przypadkach jako istotne pojawia się pytanie, co jest czynem, a co nim nie jest. Ważny może tu być rozmiar duchowej przemiany, która towarzyszy działaniu, ale również jego efekt zewnętrzny. Kwestia ta pojawia się w dyskusjach romantyków (w których czyn bywa przeciwstawiany **słowu**), czy twórców młodopolskich. Dywagacje na temat czynu snuje Prus. Do klasyki należą również perory Hamleta dotyczące konieczności czynu przy jednocześnie odczuwanej niemożności podjęcia działania. Za pomocą tego hasła wskazywaliśmy fragmenty, w których wybór działania wiąże się nie tylko z oceną strat i zysków, ale z jakimś głębszym wartościowaniem (por. np. rozważania Wokulskiego, czy człowiek obracający swą energię na zdobycie gigantycznej fortuny, by zyskać osobiste szczęście wraz z sercem panny Łęckiej, postępuje bardziej podle od człowieka oddającego swe życie na zmarnowanie w bezsensownej walce).

CZYŚCIEC

Wizja czyścica pojawia się w literaturze przy okazji rozważań o **śmierci**, **zaświatach**, życiu wiecznym. Opis grzesznych dusz, „zawieszonych” pomiędzy boskim **rajem** a **piekłem**, oczekujących na zbawienie, może być ciekawym obrazem ludzkiej **pokory**. Motyw wyraźnie obecny i opisany w *Boskiej Komедii* Dantego Alighieri.

DAMA

Dama lub inaczej: **kobieta z towarzystwa** była często portretowana w naszej literaturze, poczynając od Krasickiego i Niemcewicza, przez Mickiewicza i pozostałych romantyków, aż po Prusa i Orzeszkową. Fakt bycia damą wyznaczany był przez szereg zakazów i nakazów dotyczących zachowania, używanego słownictwa (też: swobodnego posługiwania się francuszczyzną), zakresu zainteresowań, jakie dama może mieć oraz czynności, jakie może wykonywać, a w końcu ubioru i sprzętów, które powinny stanowić jej „oprawę”. W literaturze znajdziemy wiele portretów dam, przy czym wśród autorów naszych lektur w przedstawieniach dam dominuje ton satyryczny, prześmiewczy i demaskatorski (przy czym główny aspekt zdaje się padać na stronę materialną – tak w *Żonie modnej*, jak w *Lalce*). Dość częste jest też charakteryzowanie damy jako **obcej**; wzorca osobowego damy nie da się

bowiem zaliczyć do zestawu postaw przewidzianych dla kobiet, a promowanych przez polską literaturę narodową, patriotyczną (w tej optyce dama jest zbyt „kosmopolityczna” i swymi działaniami nie przyczynia się do zachowania substancji narodowej). Tematyka związana z postacią damy łączy z ogólnym bardzo motywem **kobiety** oraz z motywami, których nazwa ma końcówkę męską, ale w naszym zamierzeniu wiążą się one przede wszystkim z pozycją i funkcją społeczną: **szlachcic, dworzanin**. Wreszcie należy też wspomnieć o tradycyjnym w literaturze trubadurów towarzyszu damy: **rycerzu**.

DANSE MACABRE

Motyw tańca **śmierci**, w obliczu której zrównują się wszystkie stany, która zabija bez uprzedzenia wszystkich, bez względu na przymioty umysłu, duszy i ciała, nie zważając na stanowisko i zasługi swych ofiar – jest charakterystyczny przede wszystkim dla literatury średniowiecza (wśród lektur najdobitniej został przedstawiony w *Rozmowie mistrza Polikarpa ze Śmiercią*) oraz baroku. Pewne odwołania znajdują się jednak w utworach z późniejszych epok.

DESZCZ

Oprócz sławnego jako szkolny przykład sylabotonizmu *Deszczu jesiennego* Staffa, znajdzie się jeszcze kilka utworów, w których zjawisko przyrody nierzadkie w naszym klimacie zostało i ciekawie opisane, i wyposażone w pewne naddane cechy symboliczne (ciekawy przykład znajdziemy w *Cierpieniach młodego Wertera*).

DIABEŁ

Mniej demoniczna wersja zła wcielonego, częstsza w opowieściach ludowych (lub stylizowanych na takie). W Mickiewiczowskich *Dziadach*, czy *Pani Twardowskiej* mamy do czynienia z taką właśnie odmianą szatana o przypitowanych kłach (dostojnego miana **szatana** trudno użyć przy okazji groteskowych scen, w których złe duchy kłócą się między sobą, tocząc bójki o **duzę** Konrada czy Senatora, ani też w odniesieniu do takiego Mefistofelesa, który zmyka przez dziurkę od klucza przed kobietą).

DOBRO

Szczególnie w literaturze o ambicjach moralizatorskich znajdziemy fragmenty mówiące ogólnie o dobru i (częściej) o **złu**, określające, czym jest czynienie dobra i wskazujące na konsekwencje takiego postępowania w perspektywie doczesnej i wiecznej.

DOM

W związku z motywem domu myśleliśmy raczej o pewnym miejscu wyobraźniowym, niż o opisach konkretnych budynków (choć i takie, być może, warte będą zaznaczenia, jeśli niosą ze sobą coś więcej niż np. opis szczegółów architektonicznych). Dom stanowi niekiedy synonim utraconego **raju** (szczególnie dla **emigrantów**, wygnańców i **zostańców**), pierwiastkowego obrazu świata, **dzieciństwa, rodziny, ojczyzny**. Z drugiej strony istotne są również w jego przestrzeni szczególne miejsca (zob. też: **piwnica, kuchnia, salon, ogród**).

DOROSŁOŚĆ

Hasło to służy do wskazywania wypowiedzi mówiących o tym, jakie są wyznaczniki dorosłości, a zarazem końca **dzieciństwa**.

DRZEWO

Drzewo posiada niezwykle bogatą symbolikę, bywa obrazem łączności tego, co **ziemskie** z tym, co **niebiańskie**, osią świata, drzewem **mądrości** (taki obraz stanowi drzewo kabalistyczne), wreszcie na drzewie rodzą się owoce wiadomości **dobrego i złego** - zakazane **jabłka**. W lekturach opracowywanych na naszej stronie znaleźliśmy jeszcze inny aspekt motywu drzewa - pod jego gałęziami ludzie szukają **schronienia** (*Na lipę* Kochanowskiego), co sprzyja życiu towarzyskiemu (*Cierpienia młodego Wertera*); zaś na gałęziach szukają ludzie owoców - drzewo ma tu oblicze dobroczynnej natury. Ponadto drzewo symbolizować może ludzki charakter i **los** (w *Krzaku dzikiej róży* Kasprowicza i *Ludziach bezdomnych* Żeromskiego).

DUCH

Wprowadzając ten motyw myśleliśmy nie tylko o konkretnych reprezentacjach postaci ducha w literaturze (np. w *Hamlecie* Shakespeare'a), ale także o wypowiedziach na temat **sił duchowych** człowieka. Odróżniliśmy go od motywu **duszy**, przy czym w tekstach romantycznych duch stanowi często rodzaj wyższej ewolucyjnie formy „zwykłej” duszy indywidualnej (np. u Z. Krasińskiego), a wypowiedzi na temat mocy ducha często przypominają te dotyczące **woli** w tekstach późniejszych (np. modernistycznych).

DUMA

Duma wiąże się z pozytywnym stosunkiem do własnej tożsamości (określanej poprzez przynależność **narodową**, **pozycję społeczną**, pełnioną rolę, wykonywany zawód, **własność** etc.); jest to rodzaj zadowolenia z tego, kim się jest. Wynaturzone i nadmierne zadowolenie owo zwie się **pychą**.

DUSZA

W tradycji neoplatońskiej i chrześcijańskiej dusza miała być częścią niematerialną, składającą się, obok **ciała**, na całość osoby. Motywem tym zaznaczamy wypowiedzi określające, czym jest dusza, jaka jest sfera oraz zakres jej istnienia i działania, jakie są „prawa duszy”. W romantyzmie są to np. prawa przeciwstawne tym organizującym ziemski, materialny porządek społeczny: pojawia się tu koncepcja **siostrzanych dusz**, nie mogących połączyć się na tym świecie węzłem małżeńskim, ale nieuchronną mocą przeznaczenia mających się połączyć w **zaświatach** (odwołuje się do niej Gustaw w *Dziadach* Mickiewicza). Synonimem duszy bywa **serce**.

DWOREK

Motyw dworku znaleźć można w *Panu Tadeuszu* Mickiewicza, ale też w *Nad Niemnem* Orzeszkowej, *Przedwiośniu* Żeromskiego itd. Dworek (najczęściej **szlacheckie gniazdo**) traktujemy tu jako konkretną **przestrzeń** (miał on swoją określoną budowę ze stałymi elementami - od kolumnienek i ganku po **salon**, kredens i trojaki zamieszkałe przez niezbędną dla funkcjonowania dworu szlacheckiego **służbę**), która przeistoczyła się z czasem w przestrzeń mityczną. Motyw związany jest z kulturą szlachecką i jej mitem kulturowym w Polsce do dziś.

DWORZANIN

Zaznaczamy w ten sposób wszystkie przedstawienia postaci dworzanina, będącego jednym z wzorców osobowych renesansu (stanowi on synonim ogłady towarzyskiej i politycznej np. u Górnickiego); później z dworzaninem zaczęto kojarzyć coraz więcej cech negatywnych - aż wreszcie stał się **dworakiem**. W *Życiu dworskim* Ignacy Krasicki pisał:

„Zrazu młodzian, dojrzałszy potem, profes teraz,
Zyskający, zdradzony, oszukany nieraz,
Zgoła dworak. Więc naucz, świadom znamienicie,
Na czym zawisło, jakie u dworu jest życie?”
Zob. też: **dwór** oraz **grzeczność**.

DWÓR

Chodzi tu przede wszystkim o dwór królewski i magnacki, który był miejscem edukacji młodzieży szlacheckiej, ale z czasem stał się też synonimem życia zepsutego i fałszywego (por. *Życie dworskie* Krasickiego). Dwór to również społeczność, skora do intryg, bo wyjątkowo narażona na pokusę **władzy** i zysku, rozdarta walką o pozycję w hierarchii i o łaskę władcy (tak przedstawiony motyw ten znajdziemy zarówno w satyrze Krasickiego, jak - choć o inny dwór tu już chodzi - w *Dziadach* Mickiewicza).

DZIECIŃSTWO

Staraliśmy się zaznaczać przede wszystkim te fragmenty stanowiące opis (lub **wspomnienie**) czasów dzieciństwa, które można uznać za znaczące. Dzieciństwo może być w nich przedstawione jako czas **nauki** - zdobywania **wiedzy** o świecie, jako świat baśniowy, jako **raj utracony**, jako czas bez troski itp.

DZIECKO

Dziecko posiada dwoisty status w literaturze. Niekiedy przypisywana jest mu naiwność, dzięki czemu obserwowany przez nie świat odkrywa swą **obłudę**. Kiedy indziej zaś podkreśla się cechujące dzieci **okrucieństwo**. W romantyzmie uformowany został swoisty mit dziecka jako posiadającego „naturalny”, bezpośredni dostęp do **prawdy**, dar jasnowidzenia i **przecucia** (taki jest mały Orcio w *Nie-Boskiej komedii*). Dziecko bywa bez troski i niewinne (angeliczne), ale niekiedy posiada cechy diaboliczne.

DZIEDZICTWO

Motyw niezwykle ważny dla myśli konserwatywnej (ale nie tylko), odnoszący się do całego tego bagażu społeczno-genetycznego, który u zarania określa życie człowieka i wyznacza mu egzystencjalne zadania. Uświadomienie sobie swego dziedzictwa wymaga ustosunkowania się wobec miejsca, w którym istniejemy w świecie. Motyw znajdziemy i w nowelach Żeromskiego, i np. w *Hamlecie*.

DZIEWICTWO

Jest to termin ważny jako uzupełnienie serii motywów związanych z kulturą wizją **kobiecości** i **Matką Boską**, będącą wzorcem osobowym w chrześcijaństwie. Gdybyśmy jednak kiedyś mieli możliwość opracowywania na naszych stronach opowiadań z tomu *Bakakaj* Gombrowicza, motyw zostałby

uzupełniony o ciekawy aspekt dziewictwa chłopięcego.

DŹWIĘK

Opozycyjny wobec **ciszy**, odnosi się do tych dźwięków, które nie mogą być zaliczone do **muzyki** – np. szum wiatru, odgłosy płynącej wody, jadących pociągów i in. Jeśli są one znaczące dla akcji lub obrazowania w utworze, albo jeśli są ciekawie opisane – wskazujemy je z pomocą tego hasła.

EGZORCYZM

Jest to specyficzna odmiana **modlitwy** oraz charakterystyczny w naszej kulturze **obrzęd** wygnania **diabła** (a więc **zła**) z ludzkiej **duszy**; występuje np. w *Dziadach* Mickiewicza.

ELITA

Przy użyciu tego hasła wskazujemy zarówno wypowiedzi o elitach politycznych, intelektualnych, jak duchowych. Określenie to miałoby obejmować wszystkich, którzy z racji swojego pochodzenia lub funkcji są postrzegani jako stojący na czele społeczności, **narodu** czy **państwa** i w związku z tym oczekuje się od nich posiadania szczególnych przymiotów woli, **ducha**, **rozumu**, instynktów przywódczych, **wizji** przyszłości, altruizmu i samowyrzeczenia w **pracy** na rzecz ogółu itp., itd. Jest to określenie bardziej uniwersalne niż **przywódca**, związane przy tym nie z jednostką, a z określonymi grupami, różnymi w różnych czasach i różnych społecznościach (od czasów oświecenia pojęcie elity zdecydowanie nie pokrywa się już ze znaczeniami, które niesie ze sobą słowo **dwór** czy arystokracja). W naszej literaturze od *Dziadów* Mickiewicza po *Bal w operze* Tuwima (i w później powstałych utworach, aż do dziś) mamy do czynienia przede wszystkim z krytyką elit, ukazywaniem ich postawy jako karygodnej pod względem moralnym. To w *Dziadach* pojawia się bodaj po raz pierwszy sugestia, że ci, którzy stoją na czele narodu, w istocie są jedynie „na wierzchu” i tworzą tę sławną plugawą skorupę, pod którą należy zstąpić do głębi, aby dotrzeć do esencji narodu. Postawiony przez Mickiewicza problem miał w istocie charakter rewolucyjny, ponieważ pozwalał zakwestionować wartość każdej wyróżniającej się ponad przeciętność grupy (obroną może być tylko świętoszkowate uciekanie się do Najświętszej Panienki, a tarcza ta np. elitom lewicowym zostaje *a priori* odjęta). Dziś elita bodajże od razu brzmi podejrzanie, prześmiewczo, od razu jest pseudo-elitą. Staramy się więc tym motywem wskazywać również pozytywne przykłady grup elitarnych. Uznaliśmy zresztą, że warto sygnalizować występowanie tego rodzaju problematyki (pojawiającej się również u Żeromskiego w *Przedwiośniu*, u Prusa w *Lalce* i u wielu innych).

EMIGRANT

Postać to ważna ze względu na historię Polski, naznaczoną periodycznymi falami emigracji. Z pomocą tego hasła oznaczaliśmy fragmenty mówiące o statusie i egzystencji przedstawicieli emigracji, o ich stosunku do **ojczyzny** oraz do kraju, w którym zmuszeni są żyć itd.

FAŁSZ

Doświadczenie fałszu to odkrycie rozbieżności między rzeczywistymi intencjami działania lub prawdziwą treścią rzeczywistości a **pozorami**, które przy

powierzchnowej obserwacji mają kierować postrzeganie i rozumowanie w przeciwnym kierunku. Przy tym najczęściej pozory bywają przyjemne, a kryjąca się za nimi **prawda** – nie (być może po prostu nikt nie zadaje sobie trudu opisywania sytuacji przeciwstawnych, choć może znajdują się takie opisy w literaturze dydaktycznej i moralizatorskiej). Z pomocą tego hasła wskazujemy sytuacje, w których bohaterowie (lub podmiot liryczny) doświadczają takiego oszustwa ze strony osób lub **losu** (jedno i drugie znaleźlibyśmy w *Marii* Malczewskiego). Chodzi tu również o **obłudę** doświadczaną na co dzień – **hipokryzja** jest wszakże nieodłączną cechą życia towarzyskiego (i ogólniej: społecznego).

FILOZOF

Postać filozofa w naszej literaturze pojawia się niestety najczęściej w oświeceniowym i bywa na ogół traktowana nieprzychylnie lub prześmiewczo (przykład: postać Filozofa w *Nie-Boskiej Komedii*). Zaznaczamy jednak te fragmenty, które mówią o filozofach, zbierając materiał do refleksji nad tym, dlaczego mamy taki właśnie wizerunek osoby zajmującej się profesjonalnie poszukiwaniem **mądrości**.

FIRCYK

Zasadniczo jest to postać charakterystyczna dla literatury oświeceniowej, w której wyśmiewano typ młodzieńca **modnego** (wedle francuskich, nienarodowych wzorów), niepoważnego, lekkomyślnego, zajętego przede wszystkim strojami i blichtrzem życia towarzyskiego (szczególnie tego **dworskiego** - stanowiła negatywny wzorzec osobowy).

FLIRT

Oprócz przedstawień rozmaitych przejawów miłości, znajdujemy wiele dialogów (np. w *Weselu* Wyspiańskiego, czy w *Romeo i Julii* Shakespeare'a), mających znacznie lżejszy charakter towarzysko-erotyczny i należałoby je określić właśnie mianem flirtu. Pewien kłopot stanowią opisy podobnych sytuacji i przywołania dialogów w *Chłopach* Reymonta, ponieważ flirt kojarzy się z życiem „salonowym”, tu zaś w środowisku wiejskim sam typ zachowań jest analogiczny, zaś jego określenie zdaje się nie pasować.

GŁUPIEC

To nosiciel głupoty, jej personalizacja, a jednocześnie przeciwieństwo mędrca. Niekiedy pozorny **mędrzec** okazuje się głupcem, niekiedy zaś bywa odwrotnie. W *Pochwale głupstwa* Krasicki pisał:

„Dopieroż tym tryumfem głupiec uwielbiony
Łże, bredzi, decyduje, a w zgrai nacisku
Odbiera plauz mądrości i ma sławę w zysku.”

GŁUPOTA

Stanowi przeciwieństwo **mądrości**; jednocześnie zaś wypowiedzi o głupocie pokazują, jakie postępowanie, sposób myślenia czy cechy charakteru były preferowane i uważane za „niegłupie” w pewnych czasach i pewnych środowiskach. Wiele przykładów głupoty znajdziemy np. u Krasickiego, który uważał tę przywarę za powszechną: „Wlecze się chuda mądrość, spaśle głupstwo toczy” – pisał.

GŁÓD

Dołączając to hasło do naszej listy myśleliśmy o opisach fizycznego doznania głodu (najczęściej związanego z ubóstwem, **biedą**). Być może znajdą się również ciekawe fragmenty mówiące o jakimś rodzaju głodu duchowego (w rozumieniu dotkliwego pragnienia).

GOSPODARZ

Gospodarz stanowi uzupełnienie motywu **chłopa**, postrzeganego bardziej jako reprezentant pewnej klasy społecznej i pewnej kultury (wiejskiej). W tekstach literackich znajdujemy jednak ciekawe przykłady gospodarzenia: troski o **dom**, **ogród**, inwentarz i uprawy. Z drugiej strony opiece **gospodyni** podlegają inne sfery, ma ona inne obowiązki. Mianem gospodarza określimy zarówno bohaterów chłopskich (Boryna), jak też tych wywodzących się ze **szlachty** (przykłady łatwo znaleźć np. w *Nad Niemnem* Orzeszkowej, czy *Nocach i dniach* Dąbrowskiej). Znajdzie się zresztą i gospodarz „miejski” lub bardziej metaforyczne zastosowanie tego motywu.

GOSPODYNI

W ten sposób opisujemy np. prace kobiece w gospodarstwie. O ile na **wsi** motyw gospodyni jest komplementarny wobec motywu gospodarza, o tyle w gospodarstwie **miejskim** obowiązki gospodyni wypełniają całą przestrzeń domu (np. w *Lalce* Prusa znajdziemy opisy zajęć, jakie wykonywała ciotka Rzeckiego w domu jego owdowiałego ojca). Przyjmuje się, że zadaniem gospodyni jest dbanie o **dom** i podejmowanie **gości**.

GOŚĆ

Hasłem tym wskazujemy elementy obyczajowości określające zachowania i zobowiązania łączące się ze statusem gościa, jak również zwyczaje związane z goszczeniem kogoś we własnym **domu** (byciem czyimś **gospodarzem** lub **gospodynią**).

GOTYCYZM

Jest to pewien typ tematyki charakterystycznej dla literatury romantycznej, stanowi zarazem rodzaj dziedzictwa, które romantyzm przekazał następnie horrorowi i - po części - również literaturze kryminalnej. Stare zamki lub domostwa, kryjące w swych zakamarkach tajemnicę **zbrodni**, epatowanie obrazami czaszek, **grobów** pełnych zgnilizny, **trupów**, męczarni i **krwi** - to cechy rozpoznawcze gotycyzmu. *Wizja świata*, jaką niesie ze sobą stylistyka gotycyzmu jest podobna do tej, jaka wiąże się z motywem **vanitas**, lecz pozbawiona jest perspektywy nadziei pokładanej w **zaświatach**.

GÓRA

Wśród licznych wytworów przyrody wyróżniliśmy kilka posiadających szczególne, właściwe sobie, znaczenie symboliczne - wśród nich właśnie górę (choć, być może, najczęściej mamy do czynienia z liczbą mnogą: górami). Góra, stanowiąc miejsce wzniesione ku niebu, a oddzielone od codziennej krzątaniny ludzkiego życia znaczną wysokością, nadaje się na miejsce doznań mistycznych, **wizji**, **przemiany wewnętrznej**. Patrząc na rzeczywistość z góry, bohaterowie dokonują rozpoznania sensu własnego życia, zyskują

całościowy **obraz świata**, czy historii i projektują przyszłe działania. Motyw pojawia się choćby w *Sonetach krymskich* Mickiewicza czy **Kordianie** Słowackiego.

GRÓB

Zarówno jako element nastroju grozy, przywołania obecności **śmierci**, jak również jako miejsce **upamiętnienia**, grób stanowi ważny motyw w licznych utworach. Znajdziemy go m.in. w dramacie *Romeo i Julii* Shakespeare'a, czy w *Nad Niemnem* Orzeszkowej.

GRA

Bardzo ważna sfera aktywności ludzkiej (wszakże teoretyk kultury Roger Caillois opisał wszelkie działania społeczne jako różne typy gier), niekiedy silna namiętność; motyw gry (w szachy, w karty) znajdziemy zarówno u Kochanowskiego i Krasickiego, jak i u romantyków, czy Prusa, nie mówiąc już o Dostojewskim. W podstawowym znaczeniu jest niemal synonimem **zabawy**. Gra może stanowić metaforę kondycji ludzkiej (postrzeganej jako nierówna gra z losem).

W *Kordianie* znajdziemy następujący obrazek związany z motywem gry:

KORDIAN

U drzwi stoją wierzyciele!
Lecz bogactwo w miłości znikomą jest marą,
Dawałem ci brylanty, dziś sercem się dzielę.

WIOLETTA

Ach brylanty... Gdzie klucze?...

KORDIAN

Stój! stój, moje życie!
Wczoraj --- aby opóźnić majątku rozbicie,
Z twoimi brylantami siadłem do gry stoła;
Gra mi wszystko pożarła... Lecz serce anioła!...

GRZECH

Nie bawiąc się w moralistów, motywem tym zaznaczamy fragmenty, w których jest mowa o czynach będących w odczuciu bohaterów grzechem. Motyw pomocny przy odczytywaniu systemu wartości postaci (nie zawsze pokrywającego się z przekonaniem autora, oczywiście); zob. też: **wyrzuty sumienia**.

GRZECZNOŚĆ

O grzeczności mówiono wiele w oświeceniu - epoce literackiej, której jednym z wyznaczników jest dydaktyzm. Jest to np. częsty motyw *Satyr* Krasickiego, niekiedy przywoływany w ironiczny sposób; grzeczność staje się tu niekiedy synonimem zewnętrznej ogłady, ale też **falszu**, pozy, **maski**:

„Grzeczność - talent nie lada, ten rad w dworach gości,
Ten kształci oświecone jasne wielmożności,
Ten jest cechą każdego, co się dworu ima,
Co pozoru ma nazbyt, a istoty nie ma,

Zgoła co jest dworakiem.”

Pamiętać jednak należy również o niełatwej sztuce grzeczności opisywanej w *Panu Tadeuszu*, a będącej **filarem ładu społecznego**: grzeczność stanowi tu zbiór zasad pozwalających uszanować pozycję i zasługi każdego.

GWIAZDA

Gwiazda należy do szeregu obiektów wyróżnianych ze świata przyrody i przybierających znaczenia symboliczne. Najczęściej bywa **przewodniczką** – wskazuje drogę lub stronę świata. Gwiazda, w którą wpatrują się oczy romantycznego kochanka, jest także szczególnym elementem **nocnego** nieba (zob. *Cierpienia młodego Wertera* Goethego).

HANDEL

Za pomocą tego hasła zwracamy uwagę na ogólne wypowiedzi dotyczące handlu jako zjawiska, jak również opisy konkretnych metod prowadzenia handlu. Tematycznie handel łączy się z **mieszczaństwem**, jako że przede wszystkim ta klasa społeczna była związana z działalnością handlową. Uzupełnienie dla handlu stanowi **interes** – przy użyciu tego hasła wskazywaliśmy sytuacje planowania czy też ubijania transakcji (rzecz ciekawa pod kątem **obyczajowym**). Interesy nie zawsze mają charakter czysto handlowy.

HAŃBA

Stanowi rewers **honoru**: niedopełnienie obowiązków zwyczajowo związanych z wymogami honoru pociąga za sobą zhańbienie. W *Quo vadis* czytamy takie wyznania na temat relacji między hańbą a **śmiercią**: „Aulus zaś wrócił do domu z pewną otuchą. Sądził, że jeśli Petroniusz namówił cezara do porwania Ligii dla oddania jej Winicjuszowi, to Winicjusz odprowadzi ją do ich domu. Wreszcie nie małą pociechą była mu myśl, że Ligia, jeśli nie zostanie uratowana, to będzie pomszczona i zastąpiona przez śmierć od hańby.”

HISTORIA

Używając tego hasła wskazujemy pojawiające się w tekstach literackich rozmaite koncepcje historiozoficzne (szczególnie popularne w okresie oświecenia i romantyzmu), jak też po prostu przeświadczenia na temat funkcjonowania historii i jej wpływu na współczesność, na życie jednostki.

HONOR

Idea honoru szczególnie wyraziście występuje w **etosie rycerskim**. Szereg **czynów** innych może narazić honor na szwank: od powątpiewania w czyjaś **odwagę**, czy w bycie „prawdziwym” **mężczyzną** do uwiedzenia **żony** (porwania **córki**, obrażenia czci **matki**), po zawłaszczenie własności np. ziemskiej. Aby obronić honor (udowodnić, że się go ma) należy podjąć **walkę** – stoczyć **pojedynek** (jeśli w grę wchodzi zniewaga ze strony jednostki) lub urządzić wyprawę **wojenną** jeśli chodzi o dyshonor ze strony jakiejś zbiorowości (np. porwanie córek i żon w jasyr). Zachowanie honoru wiąże się z utrzymaniem odpowiedniej **pozycji społecznej**. Walka w obronie honoru przybiera formę **zemsty**.

IDEALISTA

Istnieje znaczna rozbieżność między poszczególnymi osobami, których rozmyślenia i działania zostały oznaczone tym motywem: idealistą jest i doktor Judym, i Rzecki. Idee im patronujące są różne. Tym ciekawszy materiał uda się zgromadzić pod tym hasłem.

IMIĘ

Znaną rzeczą jest, że imiona bywają znaczące, a niekiedy określają **los** tych, którzy je noszą. Z tego powodu motyw ten znalazł się na naszej liście. Zmiana imienia wiąże się niekiedy z **przemianą** wewnętrzną bohatera (tak jest w przypadku dumnego Jacka Soplicy, który został na znak pokuty i przyjęcia postawy pokory księdzem Robakiem). Natomiast w *Bartku Zwycięzcy* Sienkiewicza czytamy:

„Bohater mój nazywał się Bartek Słowik, ale ponieważ miał zwyczaj wytrzeszczać oczy, gdy do niego mówiono, przeto sąsiedzi nazywali go: Bartek Wyłupiasty. Ze słowikiem istotnie mało miał wspólnego, natomiast jego przymioty umysłowe i prawdziwie homeryczna naiwność zjednały mu także przezwisko: Głupi Bartek. To ostatnie było najpopularniejsze i zapewne samo jedno tylko przejdzie do historii, chociaż Bartek nosił jeszcze czwarte, urzędowe. Ponieważ wyrazy: człowiek i słowik, nie przedstawiają dla ucha niemieckiego żadnej różnicy, a Niemcy lubią w imię cywilizacji przekładać barbarzyńskie słowiańskie nazwy na bardziej kulturny język, przeto w swoim czasie przy spisach wojskowych miała miejsce następująca rozmowa:

--- Jak się nazywasz? --- pytał Bartka oficer.

--- Słowik.

--- Szloik?... Ach! ja. Gut.

I oficer napisał: „Mensch”.

To żartobliwy obrazek, ale mimo to pokazuje, że sprawy imienia bywają niezwykle poważne i znaczące.

INTERES

Często w literaturze pojawiają się sytuacje, które ilustrują wymianę jakichś usług - jednak nie zawsze mają one charakter materialny i merkantylny. Warto prześledzić pod tym kątem choćby *Chłopów* Reymonta (zob. też: **handel**).

JABŁKO

Motyw mitologiczny (jabłko z ogrodu Hesperyd, jabłko niezgody) oraz biblijny (zakazany owoc). Warto zwrócić uwagę np. na piękne wykorzystanie motywu jabłka przez Leśmiana w wierszu *W malinowym chruśniaku*.

JEDZENIE

Zauważyliśmy, że opisy rozmaitych posiłków (od tych codziennych do wystawnych i okolicznościowych) i opisy samego spożywanego jedzenia są dość częste w opracowywanych tekstach. Znajdziemy je i w *Chłopach* Reymonta, i w *Panu Tadeuszu* Mickiewicza. Same w sobie zdradzają niekiedy **obyczaje** epoki, zawierają przy tym nierzadko opisy zachowań przy stole (zob. też **uczta**).

JESIEN

Motyw służy do zaznaczania opisów jesieni, zamierania życia, niejednokrotnie mających znaczenie metaforyczne. Zdarzyć się mogą również typowo jesienne

przemyslenia. Szczególnie silnie zaznacza się ten motyw w pierwszej części *Chłopów* Reymonta, która wszelako nosi tytuł *Jesień*. Trudno także nie zauważyć, że jesień często wprowadza wraz ze sobą inne motywy i tematy: **deszcz, błoto, wiatr**, a także **światło**, gdyż wraz z tą porą roku zmienia się nasłonecznienie ziemi, co wyraźnie zaznaczane jest przez dokładnego autora *Chłopów*.

KALEKA

Dzięki temu hasłu mogliśmy zebrać fragmenty, z których wyłania się obraz funkcjonowania w społeczeństwie człowieka o ciele okaleczonym, niepełnosprawnym (obraz podszyty lękami i uprzedzeniami, a przy tym określający miejsce takiej osoby w społeczeństwie itp.). Ciekawy fragment znalazł się w pierwszej części *Chłopów*, w której Kuba, postrzelony przez gajowego w nogę, postanawia dokonać własnoręcznie amputacji. Warto także zwrócić uwagę na kalekich bohaterów w twórczości Leśmiana.

KARA

W niektórych tekstach przedstawiony jest problem **winy** (**grzechu**, przestępstwa), której konsekwencją jest kara. Poza samymi opisami kary, znajdziemy rozmaite jej uzasadnienia: może być postrzegana jako konieczność, przejaw **sprawiedliwości**, droga do oczyszczenia, ekspiacji, odkupienia. Może też budzić **bunt** i poczucie fundamentalnej niesprawiedliwości świata (np. w *Dies Irae* Kasprowicza).

KARCZMA

Znajdziemy ją i w *Panu Tadeuszu*, i w *Chłopach* - karczma stanowi ważną **przestrzeń** w funkcjonowaniu społeczności (przede wszystkim **wiejskiej**).

KASANDRA

Należy do postaci znaczących, symbolicznych. Jej imię jest synonimem **prorokini**. Kasandryczne **wizje** mają zawsze charakter apokaliptyczny - zwiastują zagładę, **koniec** (znanego nam) **świata**.

KLĘSKA

Za pomocą tego hasła zwracamy uwagę na fragmenty, w których mowa o przegranej **walce**. Może chodzić o walkę zbrojną (zob. *Reduta Ordona* Mickiewicza) lub wysiłek duchowy, klęskę usiłowań (zob. *Siłaczka* Żeromskiego).

KŁAMSTWO

Nie zaznaczaliśmy każdego kłamstwa powiedzianego przez bohaterów wszystkich tekstów literackich, a jedynie wskazywaliśmy na pewne wypowiedzi o ogólniejszym znaczeniu - np. takie, w których widoczne stają się przyczyny uciekania się do kłamstwa albo jego skutki.

KŁÓTNIA

Zwracaliśmy uwagę na opisy sytuacji konfliktów słownych, szczególnie takie, w których wyrażone zostało jakieś przeświadczenie na temat natury i przyczyn kłótni.

KOBIETA

Fragmenty odnoszące się do tego motywu - dotyczące zarówno funkcji przypisywanej kobiecie w społeczeństwie, oczekiwań wobec niej, jak i określające jej odrębność (duchowo-fizyczną) - zawierać będą zapewne wiele stereotypów i frazesów. Można jednak liczyć, że zebrany materiał posłuży do ciekawych badań i interpretacji (zob. też: **córka, siostra, panna młoda, żona, matka, gospodyni, czarownica, kobieta upadła, ciało**).

KOBIETA DEMONICZNA

Przykry ten fantazmat wyobraźni męskiej znaleźć można przede wszystkim w literaturze Młodej Polski i dwudziestolecia - kobieta-modliszka, kusząca i niszcząca mężczyzn występuje np. u Witkacego w *Szewcach* czy *Pożegnaniu jesieni*.

KOBIETA „UPADŁA”

W określeniu kobiety jako upadłej kryje się pewien rodzaj hipokryzji oraz drogowskaz ku pruderyjnej i drobnomieszczkańskiej moralności (zresztą w *Moralności pani Dulskiej* znajdziemy przynajmniej dwa przykłady kobiet „upadłych”). Nie sposób jednak nie przyznać, że jest to motyw bogato egzemplifikowany w literaturze - obejmuje nie tylko postaci prostytutek - takich jak Magdalenka z *Lalki*, ale też liczne bohaterki, których zachowanie jest oceniane jako nieodpowiadające roli kobiety i potępiane. Gdy nie powiodły się próby znalezienia innego określenia, wprowadziliśmy motyw, zaznaczając za pomocą cudzysłowu dystans wobec wartościującego epitetu stanowiącego drugi człon nazwy. Zdajemy sobie sprawę, że wyszukując fragmenty na ten temat, tworzymy przede wszystkim zbiór wypowiedzi stereotypowych - jednak może warto je zebrać i zinterpretować.

KOCHANEK

Motyw ten, ważny dla obyczajowości związanej z erotyką, pojawia się w sytuacjach tzw. trójkątów małżeńskich. Być może potrzebny byłby odpowiadający mu motyw kochanki (na razie odpowiednie fragmenty oznaczane były za pomocą niezwykle pojemnego motywu **kobiety**).

KOCHANEK ROMANTYCZNY

Pozornie jest to odmiana motywu kochanka, jednak w romantyzmie przyjęcie tej roli łączyło się nie tylko z pewnym zestawem zachowań miłosnych, ale określało postawę **buntowniczą** wobec społecznych konwenansów i zakazów, krępujących swobodne kierowanie się uczuciami.

KOLONIALIZM

Jest to postawa, którą cechuje o wyższości własnej **kultury** (i jej elementów, takich jak **religia**, obyczaje dotyczące **małżeństw**, stosunków rodzinnych itp.) w stosunku do innych. Niekiedy w postawie tej dochodzi do głosu **pogarda** wobec innych. Motyw znajdziemy m.in. u Sienkiewicza czy Kiplinga.

KONDYCJA LUDZKA

Pogląd na kondycję ludzką jest to, innymi słowy, zapatrywanie na sposób istnienia człowieka w świecie - na naturę ludzką, możliwości i ograniczenia określające egzystencję człowieka oraz finalne przeznaczenia jego bytu. Wśród

takich czynników determinujących egzystencję najczęściej wymienia się **los**, **Boga/bogów**, determinizm **historii**, społeczne **dziedzictwo**, nieuchronność **śmierci**. Kondycja ludzka bywa oczywiście rozmaicie opisywana (w opracowywanych tekstach staramy się właśnie zaznaczać tym motywem różne ujęcia tematu), a sposób jej definiowania wskazuje na system wartości i idei, jakim kieruje się autor wypowiedzi na ten temat (tzn. nie zawsze autor tekstu).

KONFLIKT

Do konfliktów zaliczamy różnego rodzaju sytuacje sporu, zderzenia przeciwstawnych poglądów czy postaw. Nie chodzi tu jednak o zwykłą **kłótnię**. Aby odróżnić te dwa zjawiska wystarczy użyć przykładów: spór między Antygoną a Kreonem w tragedii Sofoklesa ma charakter konfliktu, natomiast w przypadku gwałtownej wymiany zdań między Laertesem a Hamletem, do której dochodzi nad grobem Ofelii, mamy do czynienia z kłótnią.

KONFLIKT WEWNĘTRZNY

Chodzi tu o sytuację wewnętrznego rozdarcia bohatera, ścierania się w jego zapatrywaniach oraz postępowaniu sprzecznych poglądów, idei, pomysłów na życie, systemów wartości, wymogów lojalności itp.

KONIEC ŚWIATA

Istnieją liczne wyobrażenia **apokaliptyczne**, przewidywania dotyczące tego, w jaki sposób będzie wyglądał finał naszej egzystencji na ziemi (od *Objawienia św. Jana* do wiersza Miłosza *W dniu końca świata*). Związane są z tym niekiedy pouczenia moralne, wezwania do nawrócenia i poprawy postępowania. Roztaczający taką **wizję**, formułuje często jednocześnie poglądy na temat **kondycji ludzkiej** i **przeznaczenia**, oceny **historii** itp. Niekiedy świat jest opisywany jako pozostający już teraz w agonialnym stanie - obie wielkie **rewolucje** europejskie (francuska i rosyjska) oraz Wiosna Ludów były określane jako nieomylny początek końca świata.

KOŃ

Z koniem związana jest rozbudowana mitologia polskiej kultury dworkowo-szlachecko-żołnierskiej (kozackiej, szwoleżerskiej i ułańskiej). Drugi system znaczeń łączy konia z symboliką erotyczną - szczególnie kobieta na koniu stanowić zwykłą alegorię rozbuchanych, nieobliczalnych żądz (por. obraz *Szał* Podkowińskiego, czy przedstawienie postaci Laury z *Przedwiośnia* jako lubieżnej amazonki). Koń jest też symbolem ciężkiej **pracy**, zwierzęciem przynoszącym człowiekowi pomoc - dawniej dźwigał za niego ciężary i umożliwiał pokonywanie znacznie większych przestrzeni. Często jest też ukazywane konia jako wcielenia instynktu (dzięki któremu zwierzę to wszystko rozumie, wyczuwa niebezpieczeństwo itd.). Staramy się jednakże nie oznaczać za pomocą naszych hasel dydaktycznych czy alegorycznych przedstawień zwierząt w literaturze (np. w bajkach oświeceniowych) - dlatego koń z *Folwarku zwierzęcego* Orwella powinien być raczej opatrzony hasłem: praca, czy robotnik.

KORZYŚĆ

W przeróżnych rzeczach upatrywać można swojej korzyści, zysku. Zaznaczając niektóre fragmenty literackie hasłem „**kłótnia**”, śledzimy drogi ludzkich

pragnień i projekty autokreacji. Korzyść może łączyć się z **podstępem** i jako taka piętnowana jest jako przywara w *Satyrach* Krasickiego.

KOT

W literaturze znajdujemy zaskakująco dużo wypowiedzi na temat kotów. Kocie zachowania stanowią wyraźnie obiekt szczególnej fascynacji i kuszą, by trafnie je opisać. Kot jest też częstym bohaterem *Bajek* Krasickiego jako postać alegoryczna do pary ze szczurem lub myszką, ale wówczas całość obrazu stanowi komentarz do natury i **kondycji ludzkiej**.

KRADZIEŻ

Tym hasłem opatrujemy fragmenty mówiące o samej czynności, a nie o jej sprawcy (czyli **złodzieju**). Czyn ten bywa niekoniecznie potępiany, niekiedy postrzegany jest jako usprawiedliwiony niesprawiedliwością w podziale dóbr (stąd powiązania z motywem **własności**) - por. *Janko Muzykant* Sienkiewicza.

KREW

Płyn niezwykle znaczący: jego ukazanie się jest znakiem otwarcia (np. w czasie porodu) lub rozdarcia **ciała**; łączy się więc z **cierpieniem**, bólem, ale też z samą istotą ciała. Bywa znakiem **zbrodni**. Przypisywane jej były znaczenia mistyczne w konstrukcjach ideowych, kryjących się pod takimi hasłami jak „więzy krwi”, czy „oczyszczenie przez krew” (chodzi tu o oczyszczenie z win - tak funkcjonuje krew w instytucji wendety, a więc w rytuale **zemsty**, tak też postrzegano rozlew krwi w czasie rewolucji: jako karę i obmycie ludzkości z grzechu). Krew może być także arystokratyczna, niebieska, królewska - w tym przypadku motyw ten w swoisty sposób opisuje **pozycję społeczną**, pochodzenie i **dziedzictwo**.

KRÓL

Motyw dotyczy różnych wizerunków królów zapisanych w literaturze, jak również zagadnień dotyczących sprawowania **władzy** królewskiej (np. w satyrze Krasickiego *Do króla*, czy w dramatach Shakespeare'a). Problematyką związaną z władzą królewską (np. znaczeniem jej dziedziczności) zajmował się również Ignacy Krasicki. Biskup-poeta przekornie zwracał się do Stanisława Augusta w satyrze *Do króla*:

„Satyra prawdę mówi, względów się wyrzeka.

Wielbi urząd, czci króla, lecz sądzi człowieka.

Gdy więc ganię zdrożności i zdania mniej baczne,

Pozwolisz, mości królu, że od ciebie zacznę.

Jesteś królem, a czemu nie królewskim synem.”

(zob. też: **dwór**, **dworzanin**, **blażen**, **rycerz**, **zamek**).

KRZYWDA

Uwzględniliśmy ten temat na naszej liście, ponieważ teksty literackie często pomyślane są tak, aby zwracać uwagę czytelników na krzywdę jednostek i grup ludzi, wskazywać jej źródła i - ewentualnie - sposoby służące zaradzeniu takiej sytuacji. Celem może być tu interwencja lub tylko zwiększenie wrażliwości na los bliźnich. Przy tym krzywda bywa różnie definiowana, ponieważ postrzegana jest z rozmaitych perspektyw. Otwiera to możliwość głębszej interpretacji światopoglądu wpisanego w tekst. Wśród utworów, w których motyw ten się

pojawia, wymienić można np. *Chłopów* Reymonta.

KSIĄDZ

Motyw ten został wprowadzony, ponieważ z jednej strony uzupełnia odzwierciedlenie podziału na stany (obok **chłopa**, **szlachcica**, **Żyda** i **mieszczanina**; por. *Rozmowa między trzema osobami* Mikołaja Reja, ale też *Wesele* Wyspiańskiego), z drugiej zaś ksiądz stanowi od czasów romantyzmu (i Księdza Piotra z *Dziadów* Mickiewicza) ważną postać w literaturze, mającą często stanowić uosobienie „sumienia narodu” (lub tylko pewnej społeczności - jak np. w *Chłopach* Reymonta).

KSIĄŻKA

Książka występuje w dwóch odmiennych konotacjach: po pierwsze jako przyjaciel **samotników**, źródło **wiedzy**, środek do rozszerzania horyzontów myślowych (czyli na modłę oświeceniową i „oświatową”), po drugie jako źródło skażenia myśli, zatrucia duszy (taką funkcję mają „książki zbójce” w *Dziadach*). Świat książek bywa też przeciwstawiany „życiu”: w tym ujęciu zagłębianie się w książki odciąga od istotnego działania - **czynu** (to teza popularna w romantyzmie, znajdująca też odzwierciedlenie w przeciwstawieniu **filozofa** i **mędrca**).

KSIĘŻYC

Nieodłączny element scenerii romansowej; czasem przybiera postać **oka** nieba - świadka rozmaitych nocnych (a więc tajemnych, dziejących się w **ciemnościach**) spraw i czynów - bywa wtedy elementem współtworzącym niesamowitość scenerii. Łączy się z motywami **światła**, **słońca**, **gwiazdy**, **nocy**.

KUCHNIA

Uznaliśmy, że nie tylko **dom** jako całość posiada istotne odniesienia (wiążące go z przede wszystkim rodziną, dziedzictwem, ojczyzną, dzieciństwem), ale również niektóre jego wewnętrzne przestrzenie otwierają przed nami całe światy znaczeń. Wśród nich znajduje się kuchnia (obok **salonu** i **piwnicy**, które znalazły się na naszej liście), nie tyle może jako miejsce przygotowywania posiłków, ile jako zaplecze, kulisy oficjalnego świata (tj. **salonu**) oraz jako przestrzeń kobiecej **pracy**; tu króluje też **plotka** oraz żywioł sowizdrzalski, a świat oficjalny jest bezlitośnie obnażany i oceniany. Może dane nam będzie kiedyś zaznaczyć ten motyw w *Skleпах cynamonowych* i *Ferdydurke*, gdzie prezentuje się on przepyszenie.

KUSZENIE

Chodzi tu nie tylko o praktyki **diabelskie** mające sprowadzić z właściwej drogi **duże** śmiertelników, ale również o kuszenie świeckie, często związane z erotyką, pragnieniem **władzy** itp.

KWIATY

Wśród roślin wyróżniliśmy tę kategorię ze względu na wyraźną odrębność oraz częstość występowania. Kwiaty, może ze względu na swą urodę - olśniewającą a krótkotrwałą - łączą się najczęściej z wątkami **miłosnymi** i są wykorzystywane jako metafora uczucia albo kochanki. Zbieranie kwiatów staje

się zajęciem Wertera zakochanego w cudzej żonie. Kwietną otoczkę ma postać Ofelii w *Hamlecie* (por. też obraz *Ofelia* Millais'go). Kwiaty pojawiają się ponadto w scenach misteryjnych (por. *Widzenie Ewy* w *Dziadach* Mickiewicza), często towarzyszą też szaleńcom (jednego z umajonych szaleńców spotkać można w *Cierpieniach młodego Wertera* Goethego).

LABITYNT

Miejsce związane z czynnością **błądzenia**, niekiedy obrazuje **kondycję ludzką**; odnajdziemy ten motyw np. w micie o Ariadnie i Tezeuszu, w *Pamiętniku znalezionym w Saragossie*, czy *Skleпах cynamonowych*. Często jako labirynt postrzegana jest **przestrzeń miasta**.

LAS

Metaforyka lasu wiąże się pierwotnie z wyobrażeniami na temat dzikiej, tajemniczej i potężnej **przyrody**. Znaczenia tego rodzaju wiążą się np. z kryjącym się we wnętrzu lasu macecznikiem niedźwiedzia w *Panu Tadeuszu*. Las jest także schronieniem dla wygnańców nie mogących znaleźć sobie miejsca w społeczności ludzkiej, ale może służyć także do ukrycia przed okiem ludzkim **morderstwa**, **zbrodni** (od *Balladyny* począwszy, a na dwudziestowiecznej literaturze wojennej skończywszy). W polskiej martyrologii las kryje również inne **tajemnice**: bywał siedzibą **powstańców** oraz miejscem, gdzie po wojnach pozostały **groby** poległych i **zamordowanych** (por. *Nad Niemnem*).

LATO

Motywy tym oznaczamy szczególnie charakterystyczne obrazy odnoszące się do tej pory roku - pory roślinnej obfitości, wakacji, żniw itp. Lato wśród motywów współtworzy rodzinę, której członkami są wszystkie pory roku. Jest to tytuł jednej z części *Chłopów* Reymonta, w której można znaleźć wiele opisów lata, przemian przyrody itp. Ponadto latem przypadają szczególne dni, z którymi wiążą się dawne i barwne **obyczaje** - zob. *Pieśń świętojańska o sobótce* Kochanowskiego.

LEKARZ

Od fraszki *O doktorze Hiszpanie* Kochanowskiego począwszy - w naszej literaturze pełno jest sylwetek lekarzy i przemyśleń na temat ich działalności - działalności ważnej, bo ratującej życie, ale też stale krytykowanej - bo ostatecznie lekarze zawsze przegrywają ze swym głównym wrogiem, **śmiercią**.

LENISTWO

Cecha to zwykle społecznie potępiana (przeciwstawia się jej **pracę** i wszelkie materialne i duchowe płynące z niej korzyści), a jednocześnie to stan indywidualnie bardzo pożądany.

LIST

W czasach „przed-emailowych” list stanowił ważny, materialny dowód np. czyjegoś uczucia, znak życia kogoś przebywającego daleko, czy też - jak w III części *Dziadów*, w scenie u Senatora - świadectwo czyjegoś poparcia, którego nie sposób zignorować. Właśnie materialność listu grała istotną rolę. Krój liter mógł zdradzać emocje piszącego, podobnie jak np. atrament rozmyty łzami itp.

Bohaterowie literaccy piszą do siebie listy, czytają je sobie (warto tu przypomnieć sobie przezabawną scenę dyktowania listu przez Cześnika w *Zemście Fredry*); listy zawierają ważne informacje, a ujawnienie treści listu wyznacza często punkt zwrotny akcji. List ma w literaturze bogatą tradycję, sięgającą starożytności i stanowi „gatunek w gatunku”, jeśli pojawia się w powieści; warto zaznaczyć, że w przypadku **powieści epistolarnej** należy postępować ostrożnie wskazując temat listu w tekście.

LITERAT

Motywy tym zaznaczamy wszystkie fragmenty opisujące życie i dylematy różnego rodzaju literatów, czyli osób parających się pisarstwem (hasło obejmuje również problemy związane np. z zawodem dziennikarza). Zob. *Chudy literat* Naruszewicza.

LOS

Motywy klasyczny, odnoszący się do nadprzyrodzonej siły kierującej życiem ludzi, a w mitologii starożytnej również egzystencją bogów. Synonimy losu to: **przeznaczenie, fatum**. Od czasów romantyzmu przeciwstawiano „ślepy los”, działający często tak, jakby szydził z usiłowań i szlachetnych uczuć ludzkich - Opatrzności, czyli rozumnemu planowi **boskiemu**, wyznaczającemu bieg historii oraz cel i sens egzystencji zarówno zbiorowości, jak i jednostek.

LUD

Lud został szczególnie doceniony w literaturze romantyzmu i Młodej Polski (w tym drugim okresie panowała swoista **moda** na ludowość), pojawiając się w utworach literackich w znaczący sposób - jest nosicielem pewnej określonej **mądrości** lub świeżości, której nie ma już **mieszczanin**. Warto zaznaczyć, że, o ile **tłum** łączy się z życiem **miasta**, o tyle **lud** można łączyć przede wszystkim z motywem **wsí**.

LUSTRO

Lustro daje możliwość spojrzenia sobie samemu prosto w twarz, konfrontacji z sobą i swymi czynami. Ważną rolę gra **zwierciadło** w *Hamlecie*: mają w nim się przejrzeć zbrodniczy Król i Królowa. Poza tym odbicie lustrzane stoi w szeregu zjawisk sobowtórów (obok **cienia, maski** czy **portretu**). Niezwykle ciekawa scena, która łączy motyw lustra z sytuacją sobowtórów, pojawia się w *Lalce* Prusa. W paryskim hotelu Wokulski przeraża się na widok swojego odbicia, co prowadzi do refleksji filozoficznych i psychologicznych (bogata wiedza Prusa z tego zakresu znajduje swoje odbicie w jego twórczości). Swoistą fantazmatykę i metaforykę ma również lustro odbijające inne lustro - jest to sytuacja nieskończonych odbić: pustych, labiryntowych, **melancholijnych**, wiodących do zatracenia poczucia rzeczywistości i jej sensu.

ŁZY

Łzy można traktować jak szczególną kategorię antropologiczną: pojawia się w wielu utworach literackich, odróżniając się od płaczu czy rozpaczania. Łza zawsze jest obdarzona szczególnym znaczeniem i wielowiekową tradycją literacką. W *Trenach* Kochanowskiego pojawiają się „łzy Heraklitowe” (tu towarzyszą **rozpaczy** i **żałobie**), w twórczości romantyków łzy pełnią rolę oczyszczającą i znamionującą swoistą postawę wobec egzystencji (tak np. w

jednym ze znanych liryków lozańskich Mickiewicza, zaczynającym się od słów: „Połały się łyzy me czyste, rześiste...”); leją łyzy kochankowie utworów sentymentalnych i romantycznych (przełamując ramy obowiązującego kanonu zachowań przypisanego ich płci kulturowej), ale nie hamują ich też mistycy (Ignacy Loyola cenił sobie dar łez, jako otwierający zatwardziałe **serce**). Jako łyzy „**natury**” (ziemi lub nieba) traktowana bywa rosa – Goplana w *Balladynie* Słowackiego mówi: „(...) cała / W mgłę się rozptynę białą, i spadnę łzami / Na jaki polny kwiat, i z nim uwiędnę.”

MAŁŻEŃSTWO

Wypowiedzi na temat tego, jaka jest istota, społeczne znaczenie i jednostkowe doświadczenie małżeństwa tworzą zastanawiającą mozaikę (zob. tez: **żona, mąż, ślub**).

MARZENIE

Jest to być może jedna z ważniejszych czynności w ludzkim życiu: pozwala myśli zarzucać kotwicę w przeszłości (stąd **melancholia**), przyszłości (stąd wszelka **nadzieja**) lub jakimkolwiek „gdzie indziej” (źródło **idealizmu**) i dzięki temu pozwala przetrwać sytuacje nie do wytrzymania. Wiele znajdziemy marzeń zapisanych w literaturze, sporo też refleksji na temat samej czynności marzenia.

MASKA

Ten przedmiot zakrywający twarz to najdziwniejsza z części ubioru: pozwala ukryć własną tożsamość i sugerować inną (może więc być rodzajem **przebrania**), pozwala czynić rzeczy, których „z podniesioną przyłbicą” być może nie bylibyśmy w stanie uczynić - często używana była przecież w rytuałach i innych sytuacjach transgresyjnych. Z maską wiąże się niebezpieczeństwo zawłaszczenia tożsamości przywdziewającego maskę przez tożsamość maski. Kojarzy się z atmosferą **tajemnicy**, niekiedy nakładają ją spiskowcy (jak np. w *Kordianie*) lub mordercy (w *Marii* Malczewskiego). Maską może także łączyć się z motywem **kłamstwa**. Niesie w sobie znaczenie twarzy nieprawdziwej, nieludzkiej, a także tożsamości schematycznej, uproszczonej. W polskiej literaturze najwięcej może mają do powiedzenia maski w *Wyzwoleniu* Wyspiańskiego.

MASZYNA

Przeciwstawiana **organizmowi**, maszyna ma zarówno oblicze diaboliczne (jako rzecz przeciwna **naturze**), jak też dające nadzieję na wspaniałą przyszłość (z tego powodu maszyna budziła entuzjazm futurystów). Maszyny pojawiające się wraz z wielkimi odkryciami w XIX wieku, stają się także fascynacją literatury. W twórczości futurystów stają się *sui generis* bohaterami literackimi, w literaturze wcześniejszych epok - są symbolem rozwoju cywilizacji. Warto wspomnieć przy okazji o **robotnikach**, dla których maszyna jest narzędziem **pracy** (por. *Ziemia obiecana* Reymonta).

MATKA

Motywy tym zaznaczamy fragmenty mówiące o przeświadczeniach na temat powinności związanych z rolą matki. Często są to stereotypy, mówiące o rozmaitych instynktach koniecznie ujawniających się u matki w odniesieniu do

jej **dziecka** - instynktach związanych przede wszystkim z **opiekuńczością**, czuwaniem nad rozwojem, bytem i losem dziecka. Szczególnym przykładem może być tu pani Rollison z Mickiewiczowskich *Dziadów*, która, pozbawiona wzroku, kieruje się **przeczućmi** oraz potrafi innymi zmysłami odnaleźć swojego **syna** (np. odróżnia jego krzyk spośród innych głosów cierpiących więźniów).

MATKA BOSKA

Motywy tym zaznaczamy charakterystyczne sytuacje i wypowiedzi związane z chrześcijańską religijnością maryjną oraz fragmenty, w których dochodzi do głosu wzorzec osobowy metaforycznie ujęty w postaci Matki Boskiej. Wśród cech, jakie uosabia należy wymienić: zdolność do bezgranicznej ufności wobec planów boskich oraz do całkowitego **poświęcenia** siebie, przyjęcie roli pośredniczki między Bogiem a ludźmi i orędowniczki, opiekującej się wszelkimi niewinnie skrzywdzonymi; nieskończone **miłosierdzie**. Motyw ten wiąże się również z polską mitologią narodową, a więc z motywami **sarmaty** czy **przedmurza chrześcijaństwa**.

MĄDROŚĆ

Czym jest mądrość, starają się wyjaśniać autorzy literatury dydaktycznej, stąd wiele fragmentów odpowiadających temu motywowi znajdziemy np. w tekstach oświeceniowych. Mądrość bywa łączona z **nauką** i **rozumem** lub też im przeciwstawiana. W tym drugim przypadku zwraca się najczęściej uwagę na **wiedzę** pozarozumową, płynącą z **serca** lub bezpośredniego instynktu **duży**. Mądrość jest cechą i domeną **filozofów**, ale zdarza się też, że odmawia się jej właśnie tym, którzy „**zawodowo**” zajmują się zdobywaniem i pielęgnowaniem mądrości (zob. też: **mędrzec**).

MAŻ

Motywy tym zaznaczamy fragmenty mówiące o powinnościach i zakresie władzy wiążącej się z rolą męża. W sposób najoczywistszy motyw ten jest powiązany tematycznie z hasłami takimi jak: **żona** czy **małżeństwo**.

MELANCHOLIA

Jest to stan głębokiego, egzystencjalnego smutku, poczucia straty (często nie mającej określonego przedmiotu) oraz bezpowrotnego zagubienia sensu życia. Melancholię wiązać należy z rodzącą **cierpienie** świadomością **kondycji ludzkiej**, nieuchronnie naznaczonej **przemijaniem** i **śmiercią**. Stan ten łączy się z pewnego rodzaju bezwładem duchowym i cielesnym, inercją, zastoje sił witalnych. Głównym zajęciem melancholika jest obserwacja: jego oko śledzi przemijanie oraz zanikanie zjawisk i ludzi.

MĘDRZEC

Motyw dotyczy tych fragmentów, w których mówi się nie tyle o **mądrości**, ile o osobie będącej jej uosobieniem, czy wyrazicielem (przez co mędrzec jest spokrewniony z **filozofem** - miłośnikiem mądrości, ale z nim się nie utożsamia). Może pojawiać się jako postać ujęta ironicznie, potraktowana prześmiewczo. W tych przypadkach mędrzec stawałby się **mędrkiem** (O mędrku mowa w satyrze *Człowiek i zwierz* Krasickiego, a o mędrku w satyrze

Mędrek).

MĘŻCZYZNA

Uzupełniający (i często przeciwstawny) do motywu **kobiety**. Najczęściej fragmenty dotyczące kobiet i mężczyzn stanowią zapis **oczekiwań społecznych** stawianych wypełniającemu rolę określaną tym mianem (oczekiwań pseudonimowanych wypowiedziami o „naturze” płci).

MIASTO

Ma ono w kulturze podwójne oblicze: miejsca zepsucia (Sodomy, Babilonu) gdzie ludzie, żyjący w oderwaniu od swych „naturalnych” korzeni, żyjący anonimowo, ukryci w **tłumie**, dopuszczają się bezwstydnie wszelkiego rodzaju występków (tak np. w *Quo vadis* Sienkiewicza). W ten sposób opisywane są przede wszystkim stolice państw. Szczególną pozycję wśród miast w polskiej literaturze zajmuje **Paryż** (przez wiele wieków nadający ton polityce, potem sztuce, a w końcu - modzie), **Warszawa** (jako miasto-buntownik i miasto-feniks), czy **Petersburg** (jako miasto „nienaturalne”, powstałe dla potrzeb władcy, a nie dla mieszkańców metropolii - tak przedstawiony jest m.in. w *Ustępie* III części *Dziadów*). Miasto jest też miejscem triumfu myśli ludzkiej - w zakresie techniki, architektury, sztuki (w ten sposób widzi piękno miasta choćby Wokulski opisując Paryż).

MIESZCZANIN

Za pomocą tego motywu zaznaczamy wypowiedzi i opisy dotyczące jednej z klas społecznych, dających się wyodrębnić obok szlachty, chłopów, kleru i Żydów. W dawnym społeczeństwie polskim ci ostatni byli umieszczeni poza zasadniczą hierarchią społeczną, lecz niekiedy (w razie potrzeby ze strony szlachty lub króla) pełnili rolę „drugiego mieszczaństwa”. Wiele fragmentów mówiących o życiu, problemach i etosie mieszczaństwa oraz kreślących portrety przedstawicieli tego stanu znalazło się w *Lalce* Prusa. Tam też znalazła odzwierciedlenie zarysowana powyżej problematyka.

MIŁOSIERDZIE

Motywy tym zaznaczaliśmy nie wszystkie, lecz tylko charakterystyczne sytuacje, kiedy bohater utworu kieruje się w swym zachowaniu współczuciem i litością nad **losem** (ubóstwem, poniżeniem, sytuacją społeczną lub rodzinną) innej osoby. Przykładem może być tu postępowanie Wokulskiego wobec spotkanej na Powiślu Magdalenki. Wskazujemy również podobne do powyższej lub odmienne definicje miłosierdzia oraz wypowiedzi na temat roli (pozytywnej lub negatywnej), jaką miłosierdzie pełnić może w życiu jednostek i społeczeństw. Miłosierdzie stanowi kluczową wartość w wielu religiach (zarówno np. w chrześcijaństwie, jak w buddyzmie tybetańskim). W perspektywie chrześcijańskiej miłosierdzie Boga otwiera perspektywę przebaczenia, ekspiacji i **zbawienia** (a więc przeciwną do tej, jaką zakreśla sytuacja grzechu, upadku i zwątpienia).

MIŁOŚĆ

Motywy ten posiada również swe bardziej specyficzne wcielenia. Tym zaś, najbardziej ogólnym, zaznaczamy najogólniejsze wypowiedzi, czym jest miłość (która przecież, jak wiadomo, nie jedno ma imię). Uwzględniamy też

charakterystyczne lub/i ciekawe sytuacje, w których uczucie to ujawnia się.

MIŁOŚĆ NIESPEŁNIONA

To miłość nieodwzajemniona, nie mogąca zakończyć się zbliżeniem i/lub wspólnym życiem zakochanych, miłość naznaczona rozłąką, **tęsknotą**, niespełnionym **pożądaniem** lub **rozczarowaniem**. Miłość Wokulskiego jest niewątpliwie niespełniona, ale raczej nie można nazwać jej romantyczną, ani tragiczną. Podobnie należy też patrzeć np. na historie „nieudanych” miłości z *Nad Niemnem* Orzeszkowej.

MIŁOŚĆ PLATONICZNA

Tradycyjnie definiowana jako nastawiona na związek **duchowy** kochanków, a nie ich **cielesne** zbliżenie; miłość kontemplacyjna, niezaborcza. Zazwyczaj bywa jednym z etapów lub jednym z jednocześnie występujących oblicz miłości jakiegoś bohatera (tak jest w przypadku Gustawa z *Dziadów*, który opowiadając o swym uczuciu, ujawnia i taki jego aspekt).

MIŁOŚĆ ROMANTYCZNA

Jej cechy są dość szczegółowo określone – miłość romantyczna kładzie nacisk na związek **dusz** (grając silnie na dualizmie duszy i ciała), duchową **przyjaźń**, natychmiastowe wzajemne zrozumienie, chętnie operuje metaforą magnetyzmu (miłość taka jest wyrokiem **losu**), często wiąże osoby, które z uwagi na zasady społeczne (np. dotyczące kojarzenia małżeństw) nie mogą się pobrać. Nie mogąc być zrealizowaną na ziemi, miłość romantyczna pokłada nadzieję w **zaświatach**, a kochankowie w związku ze swoją sytuacją pozostają skłócenii ze światem i oderwani od niego, oddają się **marzeniom**, a niekiedy **melancholii**, czasem wyjście ze swej pełnej udręki sytuacji odnajdują w czynie **samobójczym**. Miłość romantyczna bywa przeciwstawiana więzom łączącym **małżonków** (np. w wypowiedzi Gustawa w Mickiewiczowskich „*Dziadach*”).

MIŁOŚĆ SILNIEJSZA NIŻ ŚMIERĆ

Motyw służy do zaznaczania tych fragmentów, które wskazują na trwałość uczucia sięgającą poza ziemskie życie. W *Legendzie o Tristanie i Izoldzie* znakiem takiej miłości jest gałąź głogu, która, wyrastając z grobu kochanka, wrasta w miejsce pochówku kochanki. O takiej miłości mówi też Gustaw na sam koniec swej wizyty u Księdza, gdy już znalazł ukojenie.

MIŁOŚĆ SPEŁNIONA

Jak sama nazwa wymownie wskazuje, zaznaczamy w ten sposób fragmenty mówiące o miłości szczęśliwej, zrealizowanej. Klasycznym (i mitycznym) przykładem takiej miłości są tu Baucis i Filemon, którzy dożyli pogodnej starości w harmonii małżeńskiej, a następnie bogowie przemienili ich w drzewa (dąb i lipę) i w ten sposób nie rozstali się również po śmierci.

MIŁOŚĆ TRAGICZNA

Motywy tym zaznaczamy fragmenty o takiej miłości, która pojawia się z wyroku **przeznaczenia** (warunek klasycznej tragiczności), łączy osoby, które z różnych powodów (**pozycji społecznej**, wrogości między **rodzinami**) nie mogą być razem i prowadzi kochanków ku katastrofie. Tak dzieje się np. w dramacie Shakespeare'a *Romeo i Julia*. Często motyw ten łączy się z motywami

miłości niespełnionej lub/i miłości romantycznej.

MIZOGINIA

Za pomocą tego motywu wskazujemy takie fragmenty mówiące o kobietach, dla których neutralny motyw **kobieta** nie ma zastosowania, ponieważ są one naznaczone uprzedzeniem, a ich celem jest wykazanie niższości kobiet w zakresie różnego rodzaju kompetencji. Niższość ta jest często definiowana jako „naturalna”. Mogą być to fragmenty narracyjne, wypowiedzi bohaterów lub scenki. Wypowiedzi samych kobiet i takie opisy ich działań, które mają je „demaskować” w opinii czytelnika, trzeba traktować z największą ostrożnością - warto wskazywać wraz z nimi szerszy kontekst wybranego fragmentu (np. w *Emancypantkach* charakteryzujące pannę Howard poglądy przedstawione zostały tak, że wydają się wyjątkowo śmieszne i niepoważne). Jednak, jak w wypadku każdego z motywów, wskazane przez nas cytaty wymagają inteligentnej interpretacji użytkownika strony „Wolnych Lektur”. Niekiedy cytaty zawierające mizoginiczne wypowiedzi prezentowane są ze stanowiska, które możemy oceniać jako neutralne, a wypowiedź nie charakteryzuje poglądów jej autora. Tak jest np. w poniższym urywku z *Ustępu* Mickiewiczowskich *Dziadów*:

„Skarbowe chude, poderwane klacze,
Nawet te, które wożą lazarety,
Jeśli je stawia faraona gracze,
Liczą się zawsze: klacz za dwie kobiety.”

Idea wprowadzenia takich motywów jak mizoginia czy antysemityzm zrodziła się z obserwacji, że odpowiadają one zjawiskom będącym przedmiotem opisu dla samej literatury (zwłaszcza od pozytywizmu), a zarazem z pragnienia niezakłamywania rzeczywistości.

MŁODOŚĆ

Motywy tym oznaczamy wypowiedzi charakteryzujące młodość jako etap ludzkiego życia, często związany z niedojrzałością, brakiem doświadczenia, ale też ogromem możliwości, rozmaitych potencji. Bywa najczęściej przeciwstawiana **starości**. Młodością nazywany jest okres między dzieciństwem a dorosłością, kończący się wraz z podjęciem określonych ról społecznych (żony, matki, przywódcy itd.).

MODA

Moda łączy się nie tyle z kwestią **stroju** (jak dziś to pojęcie bywa przede wszystkim rozumiane), ale z pewną postawą wobec świata (zostało to pokazane m.in. w *Żonie modnej* Krasickiego, czy *Lalce* Prusa).

MODLITWA

Zaznaczamy tym motywem zarówno wypowiedzi na temat znaczenia i działania (w tym skuteczności) modlitwy jako formy wypowiedzi służącej do porozumiewania się ludzi ze sferą nadprzyrodzoną, jak również co ciekawsze przykłady literackie modlitw (np. Księdza Piotra w *Dziadach*, czy bluźniercze modlitwy z *Hymnów* Kasprowicza).

MORDERSTWO

Wyróżniliśmy spośród **zbrodni** tę najpoważniejszą uznawszy, że fragmenty z nią związane będą tworzyć odrębną kategorię. Morderstwo wiązać się może z

Kainicznym **piętnem** (*Balladyna*). Najciekawsze studium morderstwa i mordercy odnajdziemy u Shakespeare'a i Dostojewskiego.

MORZE

Morze kojarzone jest z podwójną symboliką. Z jednej strony morze jako **żywiół** zmiennych form, tworzonych i unicestwianych co chwilę, stanowiło obraz panteizmu, fascynując oraz przerażając romantyków. Z drugiej strony w twórczości Conrada morze uobecnia działanie **przeznaczenia**, a zarazem pozwala bohaterom ukazać ich prawdziwą moralną wartość. Ponadto morze łączy się oczywiście z **podróżą**, przygodą, podbojem, **błądzeniem** (mit Odyseusza), narażeniem na działanie nieprzewidywalnych, a potężnych sił **natury**; pamiętać też należy, że w swym przepastnym mrocznym łonie zwykło kryć **potwory**.

MOTYL

Istotną cechą egzystencji tego owada, która skłania do interpretacji metaforycznych, jest proces **przemiany** jaki przechodzi - z **robaka** w istotę skrzydlatą, cechującą się delikatnością i pięknem. Z tego powodu motyl bywa porównywany z **duszą** wykluwającą się z ciała. Specjalnym rodzajem jest nocny motyl - **ćma**. Ta, mając nieszczęsną predylekcję do lotu w kierunku księżyca, wpada często w pułapkę fałszywych księżyców - świec i ginie w ich płomieniach. O ćmach jako duszach grzeszników daje dłuższy wykład Gustaw w *Dziadach* Mickiewicza.

MUCHA

Jedno ze zwierząt znaczących; mucha wiąże się z brudem, **biedą**, jej cechą jest wszechobecność, natręctwo. W utworach Dostojewskiego mucha jest wykorzystywana do metaforycznych obrazów kondycji ludzkiej.

MUZYKA

Sporo jest w tekstach literackich obrazów wykonywania muzyki oraz opisów przedstawiających zachowania słuchaczy, odbiorców muzyki. Niektóre są bardzo ciekawe, inne bardzo znane (np. koncert Jankiela w *Panu Tadeuszu*). Te zaznaczamy.

NARODZINY

Ten początkowy moment życia ma swoją mitologię (wspomnieć tu można i stajenkę Betlejemską, i Atenę zrodzoną z głowy ojca oraz wiele innych obrazów), ma też przypisaną symbolikę: zazwyczaj na narodziny patrzy się jak na znak całego przyszłego życia. Ponadto można mówić także o nowych narodzinach będących wynikiem duchowej **przemiany** (tak np. w *Dziadach* „rodzi się” bohater romantyczny - Konrad).

NARÓD

Najwięcej wypowiedzi na temat tego, czym jest naród i jakie są **obowiązki** jego członków znajdziemy zapewne w polskiej literaturze epoki romantyzmu, ponieważ w tym okresie pojęcie to było definiowane jako zakorzenione w świecie idei (w łonie **Boga**, planach Opatrzności). Często przeciwstawiano naród oficjalnej **władzy** i organizmowi **państwa**, przez co pojęcie to stało niekiedy w opozycji do renesansowej czy oświeceniowej koncepcji **ojczyzny**

oraz powinności **obywatelskich**. W fantazmatyce związanej z ideą narodu wykorzystywano symbolikę **krwi, ofiary**, czy **matki** w jej relacji z **dzieckiem**. Romantyczna wizja Polski jako **Chrystusa** narodów sakralizowała ideę narodu, ale też politycyzowała religię.

NATURA

Skoro dla współczesnych antropologów opozycja między naturą a kulturą w sposób oczywisty została zniesiona, pozostaje nam wskazywanie na historyczne już poglądy na temat tego, czym jest natura oraz zaznaczanie opisów oddziaływania na życie i wyobrażenia ludzi potężnego świata **żywiół** i sił kosmicznych (**słońca, księżycy, gwiazd**), wyznaczających nieprzerwanie upływ **czasu** przez zmienność pór roku.

NAUCZYCIEL

Postać nauczyciela jako wdrażającego **dziecko** (czy młodą osobę) w tajniki **wiedzy** oraz w życie społeczne dosyć często pojawia się na kartach literatury. Niekiedy bywa on mniej lub bardziej świadomym propagatorem jakiejś ideologii lub propagandy (por. *Szyfowe prace*), niekiedy zaś ważnym przewodnikiem duchowym.

NAUCZYCIELKA

Oddzieliliśmy motyw nauczycielki od jego męskiego odpowiednika uznawszy, że niosą one ze sobą nieco inne treści. Zawód nauczycielki (wcześniej guwernantki) był jednym z pierwszych dających **kobietom** możliwość osiągnięcia niezależności finansowej, utrzymywania się z własnej **pracy** i emancypacji społecznej. Jak ciężka była to droga, świadczą losy Stasi Bozowskiej w *Siłaczce* Żeromskiego.

NAUKA

Motyw znajdzie zastosowanie we wszystkich utworach, w których mowa o **szkole** i nauczaniu (edukacji), a także takich, w których pojawiają się refleksje na temat życia i działalności naukowców. Zapewne najbardziej odpowiadają tej tematyce teksty oświeceniowe oraz utwory napisane przez pozytywistów (w *Lalce* Prusa nauka stanowi ważny drogowskaz życiowy zarówno dla Wokulskiego, jak też - w odmienny sposób - dla Ochockiego; znajdziemy tu zarówno wątek nauki rozumianej jako kształcenie, jak i pojmowanej jako **działalność badawcza**). Nauka jako motyw literacki często pojawia się w *Satyrach* Krasickiego:

„Poszła w handel nauka, kramnicą drukarnie,
Głód kładzie pióro w rękę, zysk do pisma garnie.” (*Pochwała wieku*)

NIEBEZPIECZEŃSTWO

Fascynujące jest, w jak wielu różnych zjawiskach upatrywano potencjalne niebezpieczeństwo i jakie dawano recepty, by go uniknąć. Niektórzy jednak z premedytacją szukają niebezpieczeństwa, by wypróbować swą **odwagę**, hart ducha i tężyznę cielesną.

NIEDZIELA

W kręgu kultury kształtującej się pod wpływem chrześcijaństwa z dniem tym, wyznaczonym na świąteczny, wolny od **pracy** - łączy się wiele **obyczajów** i

obrzędów, nie tylko religijnych. Można powiedzieć, że niedziela była osią, wokół której organizowało się życie społeczności, szczególnie tych mniejszych. W *Chłopach* Reymont pokazuje np., w jaki sposób dzień ten daje możliwość zaprezentowania swojego znaczenia we wspólnocie (**pozycji społecznej**). Szczególny sposób spędzania czasu w niedzielę ukazany jest także np. w *Cierpieniach młodego Wertera* czy *Lalce*.

NIEMIEC

Jest to jeden z kilku motywów (obok **Rosjanina**, **Polaka** i **Żyda**) przewidzianych po to, by zgromadzić liczne przeświadczenia (a często stereotypy) na temat przedstawicieli narodów, obok których i względem których kształtowaliśmy własną tożsamość narodową.

NIENAWIŚĆ

Unikając na ogół wciągania na naszą listę motywów określonych stanów emocjonalnych, pozostawiliśmy jednak te z nich, które niosą ze sobą dodatkowy bagaż znaczeń. Nienawiść, będąc ogromną siłą negatywną, zdolną kierować ludzkim postępowaniem, na pewno do nich należy.

NIEŚMIERTELNOŚĆ

Wobec tego, że śmiertelność w sposób zasadniczy określa **kondycję ludzką**, rozmaite strategie zapewnienia sobie nieśmiertelności stanowią zbiór podstawowych działań we wszystkich kulturach (por. Z. Bauman, *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998 ISBN 83-01-12694-9). Wśród strategii tych wymienić można: stawianie pomników, kult przodków, celebrowanie starożytności rodów (przy pomocy otaczanych czcią portretów, herbów i siedzib przodków lub choćby **ruin** tych siedzib), a także pielęgnowanie mistyki **narodu**, zapewnianie sobie sławy, by przetrwać w pamięci potomnych (dzięki historycznym **czynom** czy dziełom literackim, z czym wiąże się motyw *exegi monumentum*; zob. też: **poeta**, **śmierć bohaterska**); wreszcie strategią nieśmiertelności jest przedłużanie trwania rodziny przez posiadanie **dzieci**, noszących później to samo nazwisko, **dziedziczących** cechy i **własność** przodków.

NIEWOLA

Motyw ten wykorzystujemy, żeby wskazać fragmenty definiujące, czym jest niewola (duchowa, fizyczna, polityczna) oraz opisujące doświadczenie życia w niewoli, a także jego konsekwencje (często trwające długo po odzyskaniu wolności).

NOC

Jest to pora **ciemności**, a więc niepewności kształtów i znaczeń, zwykle łączy się z **tajemnicą**, działaniem niejawnym (to czas schadzek miłosnych przy **księżycu** oraz spotkań np. spiskowców), a nawet z aktywnością sił **zła**. Motyw nocy bywał często kojarzony ze **śmiercią** - dopiero **świt** przynosi nadzieję nowego życia.

NUDA

Stan to niby nieciekawym, ale przecież stanowiący ważne doświadczenie egzystencjalne, polegające przede wszystkim na odrętwieniu świadomości,

ducha i woli. W związku z tym bywa, że w stanie nudy aktywizują się siły **zła**, moce diabelskie (w średniowieczu zwano ją *acedią*, która dochodziła do głosu głównie w południe i przestrzegano przed nią mnichów, zalecając zarazem w tej porze duchową czujność, której wspomóc miały, wzywające do modlitwy, dzwony bijące na Anioł Pański). Ponadto nuda, znużenie formami świata, to stan znany **melancholikom**, dekadentom romantycznym i modernistycznym.

OBCY

Jak pisze Z. Bauman (Tegoż, *Wieloznaczność nowoczesna. Nowoczesność wieloznaczna*, przeł. J. Bauman, Warszawa 1995 ISBN 83-01-11716-8) miejsce obcego jest poza opozycją przyjaciel-wróg, będącą jednym z tych przeciwieństw, które konstytuują porządek świata. Dlatego też obcy przeraża bardziej niż **wróg** i zagraża „samej *możliwości* sensownej mapy świata i adekwatnej w świecie orientacji. Podkopuje przekonanie, że podział na przyjaciół i wrogów wyczerpuje wszystko, co świat zawiera (...) Obcy jest niezaplanowanym, nieprzewidzianym **Trzecim**” (Tamże, s.81-82). Jego cechą jest tożsamość niejasna: „ani/ani” czy też „albo/albo”. Takie niezdecydowanie („niedecydowalność”) paraliżuje wiedzę i skuteczność działania, „brutalnie obnaża sztuczność, wątpliwość, zakłamanie najbardziej istotnych rozróżnień” (Tamże, s.83), przynosi zagrożenie chaosem. Figura Obcego opisuje pozycję **Żydów** w społecznościach europejskich przed Zagładą, lecz jest pojemna i może opisywać również inne przypadki trudnego położenia grup i jednostek w społeczeństwie.

OBŁOK

Ten mieszkaniec niebios, przez swą zmienność form przypomina o **przemijaniu** i niepowracalności **czasu**. Może być jednym ze „stróżów świata” wywołujących moralny niepokój, jak w wierszu Cz. Miłosza *Obłoki*. Może też służyć wróżbom lub **marzeniom**, zwykł przynosić **deszcz**, a nawet **burzę** z piorunami.

OBOWIĄZEK

Obowiązki wyznaczane są przede wszystkim przez różne instytucje społeczne, (takie jak **rodzina, szkoła, ojczyzna, naród**) oraz funkcje pełnione przez jednostkę w społeczeństwie (z tego powodu z motywem łączą się inne, takie jak: **urzędnik, żołnierz, obywatel** czy **lekarz**).

OBRAZ ŚWIATA

Motyw służy do wskazywania w utworach literackich takich wizji wyjaśniających, czym jest rzeczywistość nas otaczająca, jakimi są np. jaskinia Platońska, czy moralitetowy obraz świata jako pola walki sił **dobra** i **zła**.

OBRZĘDY

Postanowiliśmy zaznaczać fragmenty opisujące rozmaite obrzędy religijne (jak chrześcijańska msza w *Chłopach*, czy na poły pogański obrzęd dziadów w dramacie Mickiewicza) oraz parareligijne (jak np. rewolucyjne obrzędy odprawiane przez Leonarda w *Nie-Boskiej komedii*).

OBYCZAJE

Jest to temat bardzo pojemny; wskazujemy z pomocą tego hasła fragmenty mówiące np. o zwyczajowych wymogach gościnności czy grzeczności,

zachowania się przy **jedzeniu** posiłków, czy okazywania szacunku wobec starszych (uznania czyjejs **pozycji społecznej**). Sporo przykładów opisów obyczajów znajdziemy np. w *Panu Tadeuszu*.

OBYWATEL

Jeśli chodzi o literaturę polską, ostatnio bodaj w oświeceniu w sposób składny i przekonujący pisano o powinnościach obywatela wobec **państwa**. Później wobec konfliktu między oświeceniową ideą ojczyzny a romantyczną ideą narodu sprawy splątały się, a ich wyrazistość zatarła (por. J. Szacki, *Ojczyzna. Naród. Rewolucja. Problematyka narodowa w polskiej myśli szlacheckorewolucyjnej*, Warszawa 1962). Warto jednak śledzić wypowiedzi na temat tego, kto i na jakich prawach mógł być uważany za obywatela w różnych czasach oraz różnych społecznościach (w starożytnej Grecji, jak wiadomo, zaszczytu tego nie mogły doświadczyć wolne kobiety i dzieci oraz niewolnicy).

ODRODZENIE PRZEZ GRÓB

Jest to motyw głęboko mistyczny, funkcjonujący również w chrześcijaństwie, łączący w sobie, co warto zauważyć, znaczenia zawierające się w motywach Kory, Feniksa i w symbolice wielkanocnej związanej z osobą **Chrystusa**.

ODWAGA

Zwierzenia **żołnierzy** dowodzą, że osiąga się ją przez przezwycięzenie **strachu**. Warto pamiętać także o odwadze cywilnej, stanowiącej oznakę duchowej **wolności**.

OFIARA

W polskiej literaturze często pojawia się temat ofiary rozumianej jako wartość chrześcijańska. Z tego pojęcia wyrasta romantyczne wyobrażenie ofiary jako warunku odkupienia i odrodzenia Polski. W tym kontekście motyw ofiary jest bliski motywowi **odrodzenie przez grób**. Znajdziemy go w tej postaci np. w III cz. *Dziadów*, *Grobie Agamemnona* czy *Kordianie*. O **ofierze krwi** mówiło się u nas najczęściej w kontekście kolejnych **powstań** narodowych. Często wiązało się to z dyskusją na temat sensu ofiary - czy jest ona potrzebna czy też daremna? W systemie genezyjskim Słowackiego ofiara jest motorem dziejów i kołem zamachowym ewolucji, a odrodzenie dokonuje się przez **poświęcenie** i przelanie **krwi**. Ofiara wiąże się często z wewnętrzną **przemianą**.

Są również nie tak wzniosłe może, ale ważne przykłady ponoszenia ofiary. Zdarzają się mianowicie sytuacje, które mówią o szczodrobliwości jako wielkiej zalecie **serca** - np. Kuba w *Chłopach* przynosi ofiarę dla księdza, a następnie składa ofiarę podczas mszy.

Trzeba wreszcie zwrócić uwagę na sytuację **osoby** przeznaczonej na ofiarę. Mamy wtedy do czynienia z ofiarą niekoniecznie dobrowolną, choć często mającej przynieść korzyść jakiejś społeczności, która domagać się może spełnienia ofiary wbrew woli tego, kto ma być złożony w ofierze. Przykładami klasycznymi są tu Ifigenia i Izaak, przeznaczeni na ofiary przez swych ojców w imię przychylności bogów.

OGIEŃ

Jako jeden z podstawowych **żywołów**, ogień ma oblicze dwoiste: jest dobroczynny dając ciepło i organizując domowe ognisko, ale wymknąwszy się

spod kontroli ludzkiej przynosi zniszczenie, pochłaniając wszystko, co stanie na jego drodze. Dlatego też jest jedną z apokaliptycznych plag ostatecznych w Biblii (obok **śmierci** czy **wojny**).

OGRÓD

Zasadniczo ogród stanowi przeciwieństwo dzikiej, nieokiełznanej przyrody. Tworzenie ogrodu to próba uporządkowania **natury** na sposób ludzki (oczywiście trzeba pamiętać też o mitycznym, pierwszym ogrodzie w **raju**, uporządkowanym niejako ręką boską). Ogrody sentymentalne i romantyczne były miejscem snucia **marzeń**, refleksji nad **kondycją ludzką**, nad stosunkiem człowieka do **Boga**-stworcy i **natury** - stworzenia. Ogród bywał też oczywiście miejscem miłosnych schadzek. Stanowi przestrzeń zewnętrzną, ale należącą do **domu**. Z ogólniejszym znaczeniem motywu ogrodu wiąże się również umiejscowiona w zaświatach **Arkadia**, symbol ostatecznej harmonii.

OJCIEC

Motywy tym zaznaczamy fragmenty mówiące o roli społecznej ojca, oraz o wymaganiach i zadaniach, które się z nią wiążą. Zwrócić należy uwagę na niektóre konkretne, a typowe przykłady tego, jak ojcowie starają się sprostać swojej roli (np. ojciec tytułowego bohatera w noweli *Doktor Piotr*). Jednocześnie motyw niesie ze sobą niebagatelne znaczenia metaforyczne. Figura ojca w patriarchalnej perspektywie definiuje się poprzez symbolikę „głowy **rodziny**”, a więc pana **domu** oraz czerpie uzasadnienie swojej naczelnej, decyzyjnej pozycji z symboliki **Boga** Ojca, przez co ojcu przypisana jest niejako automatycznie **władza**. Oczywiście Nowy Testament kładzie nacisk na opiekuńczość ojcowską, zdolność do wybaczenia (por. motyw **syna marnotrawnego**) i **miłosierdzia** obok kontroli poprzez wymierzanie **kar**.

OJCZYŻNA

Pojęcie to ma dwa zasadnicze znaczenia: klasyczne i romantyczne (a następnie postromantyczne). W ujęciu klasycznym, ojczyzna zabezpiecza **prawa obywatelskie**, co stanowi o jej wartości oraz decyduje o konieczności jej obrony, choćby kosztem największych **poświęceń**. W taki sposób rozumieli swoją ojczyznę Spartanie, na czele z Leonidasem, który poległ tak sławną śmiercią pod Termopilami, tym też była ojczyzna dla Kochanowskiego i Frycza Modrzewskiego: porządkiem społecznym. Jednak w Europie przeoranej rewolucją i wojnami napoleońskimi, a następnie ciasno ujętej w karby pod rządami Świętego Przymierza - dla wielu **narodów** (pojęcie to wówczas kształtowało się i wypełniało znaczeniem) ojczyzna utraciła swą funkcję gwarantowania praw swych obywateli (ponadto rozszerzył się zbiór tych, którzy ubiegali się o status obywatela). Ojczyzna stała się ideą wymagającą **ofiar** dla zachowania jej samej - nawet jako idei tylko i nawet bez perspektywy uzyskania lub umocnienia praw obywateli. Jako idea, ojczyzna uzyskała też sankcję boską, uległa sakralizacji (co spowodowało pewne zamieszanie w sferze religijnej).

OKO

Oko bywa lustrem (czy: oknem) **duszy**, w nim zapisują się przeżycia człowieka (takie jak np. długie cierpienie Cichowskiego z opowiadania Adolfa w III cz. *Dziadów*); bywa też, że ciska pioruny potępienia silniejsze niż **słowa**; bywa wreszcie okiem wewnętrznym, służącym wejrzeniu w przyszłość lub

duchowemu, mistycznemu oglądowi spraw (jak oko Konrada w wielkiej improwizacji, czy księdza Piotra w widzeniu). Oko takie wybiega poza obraz doczesny, widzi istotę rzeczy. Patrzący w ten sposób może powiedzieć: „-Widzę./ -Gdzie?/ -Przed oczami duszy mojej” (Shakespeare, *Hamlet*).

Jednak i wśród rzeczy doczesnych oko potrafi patrzeć tak, że syntezuje **obraz świata** - takim jest oko **melancholika** w *Marii* Malczewskiego, patrzące na ukraińskie stepy:

„Włóczy się wzrok w przestrzeni, lecz gdzie tylko zajdzie,

Ni ruchu nie napotka, ni spocząć nie znajdzie.

Na rozciągnięte niwy słońce z kosa świeci -

Czasem kracząc i wrona, i cień jej przeleci”

OKRĘT

Motyw okrętu oddaje symbolicznie sytuację wyobcowanej, zamkniętej społeczności (np. **narodu**), której egzystencja jest potencjalnie (w związku z symboliką **morza**) lub realnie (por. motyw **burzy**) zagrożona. Okręt pojawia się więc jako metafora ludzkiego **losu** czy alegoria **państwa**, o które powinni dbać wszyscy jego **obywatele**. W polskiej literaturze najśłynniejsze użycie motywu okrętu zawierają *Kazania sejmowe* księdza Skargi; wykorzystują go jednak i Mickiewicz, i Kasprówic, a najbardziej uniwersalnie symbolikę związaną z okrętem rozwinął w swych powieściach Joseph Conrad. Synonim: **statek**.

OKRUCIEŃSTWO

Traktujemy je tu nie tyle jako cechę ludzi czy pewnych ich zachowań, ale jako zjawisko, które wystąpić może wszędzie tam, gdzie mamy do czynienia z **przemocą**. Oczywiście można wskazać ludzi, którzy ponoszą winę za okrucieństwo. Okrucieństwo powoduje **cierpienie** i połączone jest z czerpaniem z tego satysfakcji.

OMEN

Wiąże się on z metaforycznym odczytywaniem rzeczywistości: pewne zjawiska przyrody (takie jak zaćmienie **słońca**, spadająca **gwiazda**, czy anomalie pogodowe) są postrzegane jako znaczące. Mogą zapowiadać przyszłe wydarzenia (np. **wojnę**; por. początek *Ogniem i mieczem* Sienkiewicza) lub stanowić „odgórną” ocenę postępowania ludzi (np. chmura i piorun w *Balladynie* Słowackiego).

OPIEKA

Różne są formy roztaczania nad kimś opieki, powiązanej często z **miłosierdziem** (a np. w przypadku Wokulskiego i „Magdalenki” z Powiśla również z **pracą organiczną**), miłością (od macierzyńskiej i ojcowskiej począwszy), czy **przyjaźnią**. Opieka może stanowić **obowiązek** prawny (np. wydanie córki za mąż w *Świętoszku* stanowi wynik sprawowanej opieki - oraz władzy - ojcowskiej). Pielęgnacja w **chorobie**, troska o osoby **kalekie** stanowią także formy opieki. Kiedy jest ona obowiązkiem, może budzić uczucia dalekie od miłosierdzia (gdy pojawia się opór wobec przyjęcia na siebie tego obowiązku). Problem stanowi wtedy często brak opieki lub udawana, **pozorna** troska o kogoś, niekiedy skrywająca **okrucieństwo**. Temat opieki wiąże się z **dziećmi** chcianymi i niechcianymi, **sierotami** i sierocińcami; z powinnościami **rodzinnymi** oraz społecznymi i **narodowymi**, a także z ideą **pracy**

organicznej.

Szczególną formą opieki jest oczywiście opieka **bóstwa** czy potężnego **ducha**, rozciągana nad jakąś społecznością – klanem, plemieniem, czy (w przypadku religii monoteistycznych) całą ludzkością. Pieczę nad plemieniem polskim od wieków dźrzy, jak wiadomo, **Matka Boska**.

ORGANIZM

Motyw ten łączy się przede wszystkim z pozytywistyczną wizją społeczeństwa jako organizmu, pojawiającą się choćby w *Nad Niemnem*. Z drugiej strony, Wokulski w *Lalce*, oglądając Paryż, też porównuje to **miasto** do organizmu, co zasadniczo przeciwstawia się wcześniejszej wizji miasta i **przestrzeni** miejskiej jako „nienaturalnej” (ze względu na przemysł, zagęszczenie ludności, czy modyfikację krajobrazu). Obraz organizmu przeciwstawiany jest często **mechanizmowi** (na tej romantycznej zasadzie, na jakiej przeciwstawiano **naturę** kulturze, a wszechpotężne i nieobliczalne „Życie” - **rozumowi**). Organizm jest zdolny do „naturalnego” dostosowywania się, współpraca między jego częściami ma charakter konieczny, ale też elastyczny, podczas gdy wyrozumowany mechanizm „zaczyna się” w sytuacjach nie przewidzianych przez swego twórcę. Na tej zasadzie państwo (szczególnie to biurokratyczne, sztywne i „niehumanitarne”) porównywane było do maszyny, zaś cechy organizmu zyskiwał **naród**. Motyw to płodny i niebezpieczny...

OTCHŁAŃ

Spojrzenie w otchłań stawia nam przed oczyma wszystko to, co najbardziej nas straszy oraz to, co najbardziej niepojęte. Najczęściej ów fundamentalny lęk wiąże się z zaturacją i **śmiercią**. Wejrzenie takie może nieść **zwałpienie** w sens życia ludzkiego i historii świata, poczucie **klęski** i beznadziejności istnienia, przecucie potępienia. W *Sonetach krymskich* spojrzenie w **przepaść** (którą traktujemy tu jako synonim otchłani) stawia Pielgrzyma właśnie przed tym, co niewyobrażalne i niewyrażalne. W *Nie-Boskiej komedii* hrabia Henryk w chwili swej politycznej klęski, zanim skoczy w przepaść, patrzy w nią i opisuje następująco:

„Widzę ją całą czarną, obszarami ciemności płynącą do mnie, wieczność moją bez brzegów, bez wysep, bez końca, a pośrodku jej Bóg, jak słońce, co się wiecznie pali - wiecznie jaśnieje - a nic nie oświeca. -”

Są to najbardziej symptomatyczne uobecnienia otchłani. Należy jeszcze wspomnieć o **otchłani piekielnej**, z którą wiąże się potępienie i ostateczne zatracenie **nieśmiertelności duszy** oraz o tej przepaści, którą Pan Cogito zostawia pod wycieraczką (to mała, prywatna **przepaść**, echo tych wielkich, metafizycznych).

PAJĄK

Najbardziej klasycznym pajakiem w naszej kulturze jest oczywiście Arachne - prządka i artystka (ale i samobójczyni); jej symbolika wiąże się z kobiecym pisarstwem. Jednak pajak zwykle jest znakiem opuszczenia jakiegoś miejsca (gdy jest nie używane przez ludzi, zasiedlają je pajaki), to też synonim obrzydlistwa - jak ten, o którym Senator w *Dziadach* Mickiewicza śnił, że wpadł mu do gardła.

PAMIĘĆ

Wprowadziliśmy ten motyw mając świadomość, jak wielką rolę pełni pamięć w formowaniu więzi międzyludzkich, rodzinnych i społecznych. Z uwagi na tę funkcję motyw pamięci wiąże się z innymi, takimi jak **dziedzictwo, naród, historia**, a patrząc na rzecz od strony egzystencji jednostki, także z motywem **marzenie** i **wspomnienia** (czasem również z **wyrzutami sumienia** i **winą**).

PAN

Pan stanowi parę do motywu **sługi**; hasło służy wskazywaniu tych fragmentów, w których przedstawiana jest relacja pan – sługa (wiążąca się często z obustronną **opieką**).

PANNA MŁODA

Wyróżniliśmy postać panny młodej jako symbolizującą pewien punkt zwrotny w życiu kobiety - moment przejścia od **młodości** do **dorobności** i wstąpienia w rolę **żony, gospodyni**, a także, zgodnie z oczekiwaniami społecznymi, również **matki**. Z momentem tym związanych jest wiele zwyczajów i obrzędów (przedślubnych, **ślubnych** i **weselnych**). Nieuchronnie też wejście w nową rolę musi pobudzać **kobietę** do ważnych refleksji związanych ze zmianą statusu, przemyśleń na temat własnej kondycji (oddaje się np. Jagna w *Chłopach* Reymonta).

PAŃSTWO

Po „romantycznym” oddzieleniu **narodu** od instytucji państwowych oraz przekształceniu w ideę będącej wcześniej konkretem **ojczyzny** - jej pierwotne (obowiązujące do oświecenia włącznie) znaczenie przejęło w zasadzie państwo. Hasło służy zgromadzeniu fragmentów tekstów literackich mówiących o roli państwa w życiu jednostek i zbiorowości (takich np. jak mniejszości narodowe) oraz wskazywaniu wypowiedzi mówiących, jakie zachowania były uważane za propaństwowe (temat to ważny szczególnie w literaturze dwudziestolecia międzywojennego, np. w późnych utworach Żeromskiego).

PATRIOTA

Wzorzec osobowy patrioty znany jest oczywiście od starożytności, jednak konkretne wskazania dotyczące właściwych zachowań w tym zakresie bywały różne w różnych czasach i różnych **państwach**. Odnajdziemy tu zarówno wzór statecznego, rozumnego **obywatela**, kierującego się odpowiednimi **cnótami** w życiu publicznym i włączającego się w działalność propaństwową (np. w *Powrocie posła* Niemcewicza), jak również historyczny patriotyzm w stylu Reytana. Już w *Hymnie o miłości ojczyzny* Krasickiego, w propagowanej postawie patriotycznej, odnajdujemy rys konieczności **cierpienia** i **poświęcenia** (znoszenia blizn i rozsmakowania się w „zjadłych truciznach”). Zasadniczą modyfikację w zestawie cnót patriotycznych przyniósł jednak romantyzm, dopuszczając możliwość działalności nielegalnej (jak np. spisek czy tyranobójstwo; por. problematykę *Kordiana*), dwulicowości (por. dylematy przedstawione w *Konradzie Wallenrodzie*), a nawet zdrady, operowania w walce **podstępem** itp. (zob. też: **obywatel, ojczyzna, naród, powstanie, powstaniec, państwo, władza**).

PIEKŁO

Jako miejsce potępienia wiecznego, piekło pojawia się przede wszystkim w

utworach (i ich fragmentach) mających ambicje moralizatorskie (wiąże się więc z motywami **dobra, zła, grzechu, szatana** i służących mu pomniejszych **diabłów**). Bywa umiejscawiane w **zaświatach**, odnosząc się do życia pośmiertnego, ale zdarza się, że życie doczesne - i w związku z tym **obraz świata** - przedstawia się jako piekło (względnie **czyściec**). Piekło opisywano ze szczególną lubością w średniowieczu, na progu renesansu powstało zaś fundamentalne dzieło na ten temat: *Boska Komedia* Dantego. Motyw piekła nie przestał być ważny w baroku i romantyzmie, fascynował twórców okresu modernizmu (np. Kasprowicza). Natomiast we współczesności - w związku z apokaliptycznymi przeżyciami podczas dwóch wojen światowych - piekło umiejscawia się na ziemi i włącza w historię.

PIELGRZYM

Jest to motyw charakterystyczny dla dziewiętnastowiecznej wizji egzystencji i **kondycji ludzkiej**, dlatego szczególnie często pojawia się w literaturze romantycznej (np. w *Sonetach krymskich* i *Księgach narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*). Dodatkowo w polskich tekstach tego okresu łączy się tematycznie z kondycją **emigranta** oraz **wygnaniem**. Należy zauważyć, że właściwe życiu pielgrzyma stałe „bycie w drodze” jest pewnym dążeniem ukierunkowanym. Pielgrzym w swym podstawowym znaczeniu jest to pątnik podróżujący do miejsc świętych, zaś Mickiewiczowski patriota-emigrant pielgrzymuje do swej ojczyzny. Przeciwnością drogi pielgrzyma będzie więc **błądzenie** (zob. też: **życie jako wędrówka**).

PIENIĄDZ

Budzi pożądanie, ale też jest znakiem materializmu, zaprzeczenia ducha. Pieniądz łączy się ze znaczeniami, jakie niosą ze sobą hasła: **handel, interes, korzyść, bogactwo** czy: **skąpiec**, ale niekiedy kojarzony jest z **grzechem**, jaki popełnili biblijni czciciele Złotego Cielca.

PIES

Na przykład w *Chłopach* Reymonta pies jest wiernym przyjacielem człowieka, a w powieści *W pustyni i w puszczy* szczególnym bohaterem literackim (tzw. bohaterem zwierzęcym). W zbiorze opatrzonym tym hasłem nie uwzględnialiśmy zazwyczaj fragmentów np. *Bajek* I. Krasickiego, ponieważ tam pies (podobnie jak inne zwierzęta) stanowi alegoryczny znak cech ludzkich.

PIĘTNO

Jest to najczęściej fizyczny znak **winy** lub **przekleństwa** ciężącego na jakiejś osobie. Pierwszy piętno nosił morderca **brata**, Kain, zaś w polskiej literaturze obarczona jest nim morderczyni siostry Balladyna oraz **samobójca** i samolub Gustaw/Konrad. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że istnieje też inny rodzaj piętna - o wymowie pozytywnej: biblijny Józef stał się kulawy po starciu z Bogiem (czy też boskim wysłannikiem - aniołem), ale nie został w związku z tym **zhańbiony**, przeciwnie: mógłby być **dumny** z powodu tego naznaczenia (tu **kalectwo** ma charakter piętna).

PIJAŃSTWO

Jest przywarą społeczeństwa wielokrotnie potępianą przez Krasickiego w *Satyrach*. Nie zawsze picie alkoholu jest krytykowane. Jako czynność związana

z pewnymi **obyczajami** przedstawiane jest np. picie wódki przy zaręczynach w *Chłopach* Reymonta. Pijaństwo stanowi jednakże nadużycie alkoholu, dlatego sytuacje, w których nie mamy do czynienia z nadużyciem, opisaliśmy hasłami **alkohol** lub **wino**).

PIWNICA

Szczególny element **przestrzeni domu**. Piwnica jako miejsce ciemne, chłodne, znajdujące się pod powierzchnią ziemi zyskuje znaczenie także symboliczne. Wydobyć się Wokulskiego z piwnicy bez pomocy drabiny wskazuje na wykorzystanie przez autora *Lalki* w utworze znajomości filozofii nietzscheańskiej.

PLOTKA

Hasłem tym wskazujemy na opisywane w literaturze sytuacje, w których plotka odgrywa szczególną rolę, staje się motorem akcji lub jej punktem zwrotnym (np. w *Lalce*). Plotka na przełomie XIX i XX wieku (na pewno miał na to wpływ rozwój prasy i **salonowe** życie towarzyskie) w szczególny sposób kształtowała życie społeczne. Znalazło to swój oddźwięk w powstającej w owym czasie literaturze (warto także prześledzić działanie plotki w *Chłopach* Reymonta). Znajdziemy jednak wypowiedzi o plotce również w literaturze epok wcześniejszych i późniejszych. Na przykład rozgłaszanie plotek jest przywarą, którą w *Satyrach* krytykuje Krasicki.

POBOŻNOŚĆ

Na postawę określaną tym słowem składają się rozmaite czynności związane z **obrzędowością** religijną wykonywane tak w sferze publicznej, jak prywatnej. W polskiej literaturze znajdziemy przykłady pobożnych praktyk właściwych **religiom** starożytnym (Egiptu, Grecji, Rzymu oraz pogańskich Słowian), judaizmowi, chrześcijaństwu oraz islamowi. Pobożne praktyki mają za zadanie porządkować ludzką egzystencję i nadawać (lub potwierdzać) jej sens; służą też regulowaniu relacji społecznych. Przeciwnością pobożności jest fałszywe, **świętoszkowate** zachowanie.

POCAŁUNEK

Jest to istotny element **flirtu** (wiadomo, że ambicję kawalerów stanowiło „skraść całusa” pannie). Pocałunek stanowić miał także dowód **miłości**, był pierwszą próbą cielesnego zbliżenia - dlatego tyle uniesień wywołuje w Gustawie z *Dziadów* wspomnienie pocałunku ukochanej.

POCHLEBSTWO

Jest to temat ważny, gdy przyglądamy się technikom pozyskiwania sobie przychylności innych - szczególnie tych, którzy sprawują **władzę**. W jaki sposób pochlebstwo stanowi środek wyrabiania sobie **pozycji społecznej** świadczą zarówno sceny u Senatora w *Dziadach*, jak i bajka Krasickiego *Malarze* (w której mowa o tym, że większy popyt na swe obrazy ma ten portrecista, który tworzy obrazy upiększające rzeczywiste oblicza portretowanych).

POETA

O szczególnej pozycji poety byli przekonani już starożytni. Horacy, a za nim później Kochanowski, pisał o tym, że poeta zyskuje **nieśmiertelność** poprzez

swoje dzieła, które będą znane przyszłym pokoleniom (przez co zachowana zostanie też **pamięć** o imieniu poety). Dzieło literackie stanowić więc miało „pomnik trwalszy niż ze spiżu”. Do innej tradycyjnej (raczej z tradycji starogreckiej) roli poety jako podejmującego trud utrwalenia w pieśniach podań, mitów oraz **historii** wspólnoty - nawiązali później romantycy. Właśnie w romantyzmie nowe oblicze i wielką popularność zyskała też koncepcja **poety-wieszczka**. Romantycy stworzyli tę koncepcję, pamiętając o tym, że grecki Apollo opiekował się nie tylko **sztuką**, ale także wyroczniami i jasnowidzami. Romantyczny poeta miał posiadać szczególny dar przenikania do duchowej sfery rzeczywistości, a więc docierania do **prawdy**. Był to dar **wiedzy** bezpośredniej, pozarozumowej, dostępny dzięki natchnieniu; łączył się z umiejętnością **prorokowania**, przewidywania przyszłych wydarzeń. Szczególnie polscy romantycy widzieli siebie w roli **duchowych przywódców narodu**, definiujących istotę tegoż narodu oraz **moralizatorów** stojących na straży wskazywanych przez siebie wartości i idei. Poniekąd poeci romantyczni byli również **politykami**, ponieważ w wyniku toczonych przez nich sporów ideowych tworzyły się definicje pojęć takich jak naród, ojczyzna itp., a także pewne style myślenia politycznego, zarówno o orientacji lewicowej, jak również konserwatywnej.

POETKA

Postanowiliśmy odróżnić poetkę od poety, ponieważ rozumienie roli poety, szczególnie w swym szumnym romantycznym wcieleniu, kontrastuje z kondycją **kobiet** poetek. W polskiej literaturze warto wskazać trzy postaci symptomatyczne: mityczną Safonę, niedoszlą „Safo słowieńską” (jak o swej zmarłej córeczce pisał Kochanowski) oraz Marię, żonę hrabiego Henryka w *Nie-Boskiej komedii*. Ta ostatnia ukazana jest jako naśladowniczka swego męża-poety, która z powodu nadmiernego wysilenia duchowego i umysłowego postradała rozum. W wieszczym uniesieniu wypowiada ona jednak wizję „rewolucji wszechświatowej” (mówiącej o tym, „co by było, gdyby Bóg oszalał” i porzucił trud zbawienia ludzi); natomiast po śmierci (będącej również efektem zbyt dużego natężenia sił podczas wizji) towarzyszy swemu synowi śpiewając mu z **zaświatów** wierszowane piosenki i kształcąc go na rasowego poetę romantycznego, mającego dar jasnowidzenia. Mityczność wzorca poetki, sugerowane zagrożenie przedwczesną śmiercią, czy nieuchronnym wręcz szaleństwem oraz uwikłanie w role **córki, żony i matki** - te właśnie cechy poetki jako typu postaci należałoby przyjąć za warunek interpretacji.

POEZJA

Została odróżniona jako wyjątkowa odmiana **sztuki** ze względu na swą romantyczną sławę: miała ona dzięki natchnieniu umożliwiać intuicyjne **poznanie**, dawać dostęp do istotnej **prawdy**, do świata idei. Taka poezja jest bytem odrębnym od samego poety - jak strumień piękna przepływający przez niego, ale z nim nie tożsamy, ani od niego nie pochodzący (jak pisał Z. Krasiński w *Nie-Boskiej komedii*). Jednakże i w klasycznym ujęciu poezja, jako sztuka pięknego, trafnego i melodyjnego wystąpienia posiadała wielką wartość i moc. Zaś Kochanowski wyrażał nadzieję, że jego poezja (określana przez niego zwykle metaforycznie mianem „**lutni**”) mogłaby otworzyć przed nim bramy Hadesu, tak jak niegdyś uczyniła to czarodziejska muzyka Orfeusza.

PODRÓŻ

Podróż najczęściej służy poznaniu innych krajów, społeczeństw, zwyczajów, potraw, czy innych rzeczywistości. Dantejska podróż na dno piekieł prowadzi do poznania moralnego porządku świata. Podróż Mikołaja Doświadczyńskiego z powieści Krasickiego służy zdobyciu **wiedzy** o możliwości istnienia innego i bardziej sprawiedliwego niż znany nam porządku społecznego. Podróżujemy przede wszystkim, aby poznać innych, ale też aby utwierdzić się w przekonaniu o wyższości tego, co swojskie (tak pisał np. Mikołaj Rej w *Żywocie człowieka poczciwego*). Podróż może sprzyjać samopoznaniu. Wtedy niekoniecznie musi być podróżą w **przestrzeni**, ale prowadzić może wędrowca w głąb jego własnej psychiki, czy też: **duszy**. Jeśli w podróży zatracimy kierunek i cel, zamieni się ona w **błądzenie**. Jeśli dojdziemy do wniosku, że całe nasze istnienie jest ukierunkowanym dążeniem do pewnego kresu, ujrzymy **życie jako wędrówkę**.

PODSTĘP

Najrozmaitsze podstępny bohaterów bywają kołem zamachowym akcji. Postanowiliśmy wskazać najważniejsze z nich. Hasłem tym opatrujemy także wypowiedzi ogólne na temat tego, czym jest podstęp i jaką rolę odgrywa w ludzkim (i zwierzęcym) życiu.

POGRZEB

Tym hasłem postanowiliśmy opatrzyć wszystkie fragmenty opisujące związane z grzebaniem ciała zmarłego **obrzędy** oraz **obyczaje** i postawy ludzkie (znajdziemy je choćby w *Hamlecie* przy okazji pogrzebu Ofelii). Metafora pogrzebu bywa też stosowana w odniesieniu do zgoła innych sytuacji np. w *Dziadach* Mickiewicza Gustaw w swej rozmowie z księdzem przedstawia ślub jako duchowy pogrzeb kobiety.

POJEDYNEK

Sceny tej zrytualizowanej **walki** dwóch przeciwników pojawiają się dość często w literaturze: od *Hamleta* Shakespeare'a do *Trylogii* Sienkiewicza. Z pojedyńkiem wiążą się liczne **obyczaje** i ceremonie; stanowić ma on próbę **odwagi** oraz **honoru** (co zostało zabawnie sparodiowane w *Zemście* Fredry przy okazji rysunku postaci Papkina). W arsenale broni wykorzystywanej w pojedyńkach znajdziemy także **słowo**: warto tu wspomnieć szermierkę słowną między hrabią Henrykiem a Pankracym w *Nie-Boskiej komedii* Krasińskiego. Do sławnych scen pojedyneków należy też starcie na miny w *Ferdydurke* Gombrowicza.

POGARDA

Motyw ten łączy się z innymi, takimi jak: **duma**, **pozycja społeczna** i in. Służy do wskazywania raczej opisów określonej postawy życiowej i jej konsekwencji niż krótkotrwałych stanów emocjonalnych.

Postawa taka cechuje dość często bohaterów romantycznych. W III. akcie *Kordiana* czytamy:

„Czegoś mi nie staje!

Ludzi znać nie chcę, lecz niech się obeznam

Z ziemią, piastunką ludzi!... O! ty ziemio!

Byłażeś dla mnie piastunką troskliwą?

po chwili ze wzgardą

Niech się rojami podli ludzie plemią
I niechaj plwają na matkę nieżywą,
Nie będę z nimi! --- (...)
O zmarli Polacy,
Ja idę do was!..."

POKORA

Pokora to cnota tych, którzy potrafili wyrzec się **pychy** i przyrodzonego człowiekowi egoizmu. Najczęściej znajdziemy ją w wizerunkach chrześcijańskich **świętych** (św. Aleksy) albo z woli poety „aspirujących” do tej roli (ksiądz Piotr, ksiądz Robak). Poza tym pokora jest podstawową cnotą „maluczkich” - ludzi prostych. Jako cnota i wartość zarazem, pokora pojawia się również w innych kontekstach światopoglądowych.

POKUSA

Postanowiliśmy oddzielić pokusę od samej czynności **kuszenia**, ponieważ z pokusą nie musi się wiązać żadne celowe działanie kusiciela. Pokusa może się rodzić w duszy jej ulegającego (lub walczącego z nią) człowieka; może ku niemu płynąć od biernego obiektu (tak często bywa w przypadku pokusy o charakterze erotycznym). Pokusę mogą budzić uciechy cielesne (np. **jedzenie** czy **władza**), ale równie często kusi nas np. zrzućcie z siebie brzemienia **obowiązku**, ucieczka przed wyzwaniem **losu** - taki jest przecież punkt wyjściowy słynnego monologu Hamleta zaczynającego się od słów „Być albo nie być...”. W tym kontekście **samobójstwo** stanowi rodzaj pokusy, by uchylić się przed konsekwencjami wynikającymi z **kondycji ludzkiej**.

POLAK

Dość często pojawiają się w naszej literaturze wypowiedzi na temat charakteru Polaków, ich specyficznych cnót i przywar. W ten sposób (szczególnie od czasów renesansu) kształtowały się wszystkie **stereotypy** dotyczące różnych narodowości. Jednakże w związku z sytuacją Polaków pod zaborami - sytuacją **narodu bez państwa** - w literaturze romantycznej i postromantycznej nasiliła się częstotliwość prób zdefiniowania polskości oraz wynikających stąd **obowiązków**. Chodziło przede wszystkim o obowiązki **patriotyczne** i **obyczajowe**, wiążące się z zachowaniem **tradycji** oraz podtrzymaniem **pamięci** o wspólnej **historii**. Jednakże próby ujednoczenia i ujednoznaczenia standardów i wzorców mających określać tożsamość wielomilionowej społeczności żyjącej w obrębie trzech różnych państw (o odmiennych systemach prawno-politycznych i w związku z tym realiami życia) - musiały budzić kontrowersje (szczególnie, że większość definicji było formułowanych z perspektywy **emigrantów**). W związku z tym kwestia polskości zaczęła często wiązać się z pojęciem (rozmaicie definiowanej) **zdrady**. Należy też pamiętać, że tożsamość Polaków kształtowała się w przeciwstawieniu do narodowości ościennych - głównie **Rosjan** i **Niemców** oraz innych **obcych** (jako takich zaczęto szczególnie ostro postrzegać **Żydów**). Te trudności, spory i antagonizmy znajdując odzwierciedlenie w zaznaczanych przez nas fragmentach.

POLITYKA

Motyw rozumiany jako „sprawy państwowe”, pojawia się często w dialogach bohaterów, np. w *Trylogii* Sienkiewicza, *Weselu* Wyspiańskiego, czy *Ludziach bezdomnych* Żeromskiego. Są to dyskusje dotyczące partii politycznych, rozwoju państwa zgodnie z jakąś doktryną polityczną, ale także opisy intryg mających doprowadzić daną partię czy stronnictwo do władzy (tzw. „kulisy władzy”).

POLOWANIE

Polowanie często pojawia się w literaturze polskiej. Wyjazd na polowanie jest ważnym elementem życia towarzyskiego elity **dworskiej** czy **szlacheckiej**. Podczas polowania bohaterowie mogą udowodnić swoją **odwagę** i męstwo. Przykłady odnajdziemy np. u Mickiewicza w *Panu Tadeuszu*, czy u Sienkiewicza *W pustyni i w puszczy*.

POLSKA

W odróżnieniu od bardziej ogólnego motywu **ojczyzny**, ten motyw wskazuje fragmenty tekstów zawierające specyficzne figury, które przez wieki były używane dla określenia właśnie Polski. Szczególnie Polska pod zaborami była w naszej literaturze wciąż definiowana, dookreślana, poszukiwana. Była wszak Polska przedstawiana jako **Chrystus** narodów, a więc kraj, którego misją miała być powtórna chrystianizacja narodów europejskich oraz ich zbawienie w perspektywie polityczno-eschatologicznej. Stosowano wobec niej metaforę **matki**, niekiedy zmarłej lub cierpiącej - co miało wzbudzić poczucie **obowiązku** i wolę jej obrony czy wypełnienia jej testamentu. W *Psalmach przyszłości* Zygmunta Krasińskiego stylizowana jest na **anielicę, córkę Boga**. Spotyka się jednak również określenia krytyczne: Słowacki wypominał wszak Polsce, że była pawiem narodów i papugą, a więc cechowała ją nieuzasadniona **duma** oraz **próżność** z jednej strony, a naśladownictwo obcych wzorców z drugiej. Polska w stosunku do innych ojczyzn stanowi w związku z tym byt osobny a potężny.

PORTRET

Motyw ten ma wielkie znaczenie w kontekście **pamięci** o konkretnej osobie. Dlatego odnajdziemy go w opowieściach o **miłości**, szczególnie takiej, której towarzyszy **rozstanie** kochanków. Werter maluje portret Loty. Gustaw czci niby obraz Matki Boskiej - portret swej ukochanej i żałuje, że pokazał go swym znajomym, narażając uświęcony miłością wizerunek na świętokradcze spojrzenia i komentarze. Ponadto motyw portretu pojawia się w kontekście pamięci rodowej (np. w *Potopie* czy w *Nie-Boskiej komedii*) lub narodowej, a wówczas łączy się z motywem **dziedzictwa**. Portret (podobnie jak **lustro**) może też wiązać się z niepokojącym, szczególnie dla romantyków, istnieniem **sobowótrowym** (pogłos tego fantazmatu odnajdziemy jeszcze w *Potrecie Doriany Gray'a* Oscara Wilde'a).

PORWANIE

Jest to odmiana **przemocy**. Motyw szczególnie często pojawia się w twórczości Sienkiewicza, poczynawszy od porwania dzieci w *Pustyni i w puszczy*.

POŚWIĘCENIE

Za pomocą tego hasła zaznaczamy fragmenty mówiące o postawie przedkładania ponad własny interes - dobra innych. Może to być dobro osoby, z którą łączy nas przyjaźń, miłość lub/i więzy rodzinne, albo też dobro wspólnoty, do której czujemy się przynależni. Poświęcenie wiąże się z motywem **ofiary**, ale ma węższe znaczenie. W *Siłaczce* bohaterka poświęca swoje życie idei pracy organicznej, a więc jest to poświęcenie na rzecz społeczeństwa (czy też **narodu**, ale w przewartościowanym rozumieniu pozytywistycznym). W *Naszej szkapie* osobistym poświęceniem dla rodziny jest, gdy matka sprzedaje swój największy skarb - garnek.

POTWÓR

Potwór to uosobione **wynaturzenie**; dlatego też podstawowym znaczeniem, jakie niesie ze sobą fakt jego pojawienia się jest naruszenie istniejącego (a więc „naturalnego”) porządku. W literaturze znajdujemy rozmaite konkretyzacje potworów: od bazyliuszka do skomplikowanej wizji Kasprowicza, w której potwór jest po części Molochem, po części zaś personifikacją **tłumu**. To ostatnie skojarzenie jest zresztą dość częste; ze strony tłumu oczekuje się nieobliczalności, irracjonalności działań oraz ogromnej siły. W *Psalmach przyszłości* Krasiński przedstawił **lud** jako uśpionego olbrzyma, którego nagłe przebudzenie wiązać się musi z **niebezpieczeństwem**. Olbrzyma należy zaliczyć do potworów, podobnie jak biblijnego Lewiatana, a także wampira i upiora (jako stwory pozostające pomiędzy życiem a śmiercią i przez to naruszające „naturalny” porządek, w którym stan życia i świat śmierci powinien być rozdzielone).

POWSTANIE

Hasłem tym zaznaczamy wypowiedzi na temat zrywów zbrojnych przeciwko oficjalnej **władzy**. Rzecz to w polskiej **historii** znana, jednak trzeba zaznaczyć, że nawet w neutralnej perspektywie powstanie łączy się z **buntem**. Można oczywiście uważać, że jest to bunt słuszny, ponieważ jego celem jest dążenie do **sprawiedliwości** (przez np. wywalczenie należnych praw i **wolności** dla swojego **narodu**). Wszystkie jednakże powstania niepodległościowe, od listopadowego począwszy były krytykowane przez polskie środowiska konserwatywne z powodu zaburzenia porządku, jakie ze sobą niosły oraz z powodu zbyt wielkich **ofiar**, jakie za sobą pociągały.

POWSTANIEC

Jest to jedna z postaci typowych: powstaniec to ten, kto stał się dobrowolnie, ochotniczo **żołnierzem** sprawy narodowej, dla niej poświęcił swoje prywatne życie, interesy i obowiązki oraz najczęściej okupił ją własną **krwią**. Z tego powodu traktowany bywa jako bohater, a zarazem - depozytariusz tejże narodowej sprawy. Bywa jednak, że, przebywszy chrzest bojowy, powstaniec zmienia zdanie na temat tego, w jaki sposób powinien wyrażać się **patriotyzm** (przykłady znajdziemy np. w *Nad Niemnem* Orzeszkowej). Zdarza się też, że inni członkowie **narodu** nie traktują łaskawie **walczącego** o „ich” sprawę narodową (patrz *Rozdziobią nas kruki, wrony* Żeromskiego).

POZORY

Jest to zjawisko związane ze strategiami przetrwania w społeczeństwie oraz sposobami osiągnięcia **korzyści** możliwie najmniejszym kosztem. Bohaterowie

literaccy dość często stosują rozmaite **przebrania** i **maski**, by stworzyć **falsywe**, a korzystne dla nich wrażenie na swój temat. Łudzenie pozorami bywa też przedstawiane jako główna cecha rzeczywistości (**obraz świata**).

POZYCJA SPOŁECZNA

Wiele wypowiedzi w tekstach literackich może służyć zdobyciu wiedzy na temat tego, jakie w różnych czasach były wyznaczniki wysokiej lub niskiej pozycji społecznej, co służyło jej zachowaniu (taką moc utwierdzającą miało często np. odpowiednie **małżeństwo**), jakie były możliwości zmiany tej pozycji – a jeśli takie możliwości w ogóle istniały, jakimi sposobami tego dokonywano. Hasło to wprowadziliśmy na naszą listę, aby umożliwić wskazanie fragmentów pozwalających czynić takie archeologiczno-antropologiczne obserwacje.

POŻAR

Choć **ogień** jest jego przyczyną i, by tak rzec, główną substancją – odróżniliśmy od motywu ognia, rozumianego jako jeden z żywiołów przyrody, pożar jako zjawisko wiążące się przede wszystkim ze zniszczeniem. Prawdziwą katastrofę oznaczał pożar dla mieszkańców **wsi** (gdzie budynki były głównie drewniane; por. pożar w *Chłopach* Reymonta) oraz dla ciasno zabudowanych dzielnic miasta, zamieszkałych z reguły przez **biedotę**. Wiadomo również, jak wielkie spustoszenia czynią pożary **lasów**. Poza tym łuny pożarów były nieodłącznym elementem obrazu **wojny** – celowe podpalenia były częścią strategii walk. Podpalano najczęściej osiedla ludzkie (w celu „pacyfikacji”, czyli zastraszenia ludności cywilnej), ale nie tylko: palono również obszary niezamieszkałe oraz m.in. pola uprawne (w ramach tzw. taktyki spalonej ziemi, czyli odebrania wrogim wojskom źródeł zaopatrzenia w żywność i inne niezbędne do życia oraz prowadzenia walki materiały). W literaturze pożar bywa wykorzystywany również metaforycznie (jako rodzaj kary, upokorzenia pychy itp.). W *Ziemi obiecanej* Reymonta pożar pełni swoistą rolę *deus ex machina*.

POŻĄDANIE

Rozumiane tu przede wszystkim jako pragnienie erotyczne, pożądanie wiąże się z **miłością**, ale też z **pokusą** i **ciałem**.

PRACA

Jest to motyw przejawiający się w wielu dziełach literackich i występujący w każdej epoce. W mitologii możemy wyróżnić pracę Hefajstosa. W Biblii ukazana jest praca **Boga** (*Ks. Rodzaju*) – systematyczny wysiłek stwórczy, który został rozłożony symbolicznie na sześć dni, po których nastąpił dzień odpoczynku. Praca może mieć różny charakter. Wyróżnia się pracę żmudną, ponad siły (*Satyra na leniwych chłopów*, gdzie pewien szlachcic zarzucał chłopom **lenistwo** i pozorowanie pracy), pracę nieefektywną, bezsensowną (por. *Szyfowe prace*; Syzyf, władca Koryntu, ukarany przez bogów, musiał wtaczać na górę ogromny kamień, który stale wyślizgiwał mu się z rąk, gdy był blisko celu i musiał rozpoczynać pracę od początku). Praca może mieć wydźwięk pozytywny jako wartość i błogosławieństwo. Afirmację pracy przedstawia Jan Kochanowski w *Pieśni świętojańskiej o Sobótce*: uczciwy, pracowity człowiek może żyć dostatnio i spokojnie dzięki ziemi, którą uprawia.

PRACA U PODSTAW

Praca dla ludu i nad ludem. Postulat walki o oświatę i nadanie chłopom obywatelstwa. Motyw, który przede wszystkim opisuje literaturę okresu pozytywizmu. Hasło pracy u podstaw, wywodzące się z filozofii tamtej epoki, znajdowało swoje odbicie w utworach artystycznych. Przykładem zwątpienia w ideał pracy u podstaw może być *Siłaczka* Żeromskiego.

PRACA ORGANICZNA

Jedno ze sztandarowych pojęć pozytywizmu. Zakładało pracę nad **organizmem**, którym było społeczeństwo - stałą, systematyczną pracę nad każdym elementem takiego organizmu. Pod tym hasłem propagowano rozwój cywilizacyjny, unowocześnienie przemysłu, handlu, rolnictwa. Pojęcie to występuje w *Lalce* Bolesława Prusa.

PRAWDA

Ustalenie, co jest prawdą i odróżnienie jej od **pozorów**, którymi ludzie nas rzeczywistość oraz bliźni - jest tak istotną kwestią być może dlatego, że jedną z głównych cech **kondycji ludzkiej** stanowi zagubienie w świecie (zagubienie wśród możliwych znaczeń i **błądzenie** po drogach, których celu nie jesteśmy pewni). Odwrotność prawdy stanowi **kłamstwo** jako świadomy akt (przede wszystkim słowny), ale też **falsz**, będący często „niemą” kanwą rozmaitych działań. Wśród sposobów dotarcia do prawdy wskazywano poznanie **rozumowe** (to ścieżka **filozofów**) albo intuicję, czy też bezpośredni wgląd w istotę rzeczywistości na drodze mistycznej lub poprzez natchnienie. Ta ostatnia „metoda” miała być właściwa przede wszystkim **poetom**. W religiach monoteistycznych i kulturach na nich opartych rolę gwarantu, jak i źródła prawdy pełni **Bóg**.

PRAWNIK

Zawód to na tyle ważny w życiu społeczeństw, że poświęca mu się sporo szczegółowych uwag i rozważań (dotyczących np. specyficznego charakteru ludzi pełniących tę funkcję, sposobu ich zachowania itp.); dlatego też został na naszej liście wymieniony, obok np. **urzędnika** i **sędziego**.

PROMETEUSZ

Jest to motyw klasyczny, związany z mityczną postacią Prometeusza, który dla dobra ludzi **zbuntował** się przeciw woli **bogów** i wykradł z Olimpu **ogień**, dający ludziom ciepło i możliwość przyrządzania potraw oraz odstraszający dzikie zwierzęta. Za swój czyn poniósł srogą **karę** - na rozkaz Zeusa został przykuty do skał Kaukazu i skazany na wieczne cierpienie (codziennie sęp wyżerał mu wątrobę, która wciąż na nowo odrastała, by męka mogła się powtarzać). Jest symbolem **poświęcenia** na rzecz ludzkości. Motyw ten był chętnie wykorzystywany przez romantyków, ulegając niekiedy trawestacjom, jak u Słowackiego w *Grobie Agamemnona*. W wierszu tym podmiot liryczny oskarża swych rodaków o lenistwo duchowo-intelektualne, twierdząc, że to, co ulega cyklicznemu unicestwieniu (jak wątroba Prometeusza) to rozum („mózgi”) cierpiącego **narodu**.

PROROCTWO

Jest to wypowiedź zawierająca **wizję** przyszłych wydarzeń (sformułowanych nie na zasadzie rozumowej kalkulacji, ale raczej pod wpływem natchnionego

wglądu w istotę rzeczywistości, jasnowidzenia) oraz pouczenie moralne. Proroctwa zwykli głosić nie tylko **prorocy** (znani przede wszystkim z Biblii), ale również **poeci** aspirujący do miana **wieszcz**.

PROROK

Jest to osoba głosząca **proroctwa**. Zazwyczaj proroczą **wizję** zsyła prorokowi **bóstwo**, co sankcjonuje prawo proroków do formułowania moralnych pouczeń. Najśłynniejsi prorocy to: Izajasz, Jeremiasz, Jan Chrzciciel, Kasandra, a spośród czysto literackich bohaterów wymienić jeszcze należy księdza Piotra z *Dziadów* Mickiewicza.

PRÓŻNOŚĆ

Postawa skupienia na sobie, adoracji swojej urody, zasług itp. połączona z oczekiwaniem podziwu od innych była często ganiona w literaturze dydaktycznej. Musi jednakże stanowić trudną do wykorzenia przywarę, skoro nagany są ponawiane nieustannie od wieków.

PRZEBRANIE

Przebranie jest przywdzianiem **stroju** kogoś innego, a więc rodzajem gry **pozorów**. Ma ona na celu na pewno ukrycie czegoś (własnej tożsamości) oraz wprowadzenie innych w błąd – stanowi więc rodzaj **kłamstwa** bez użycia słów. To rodzaj **maski** przywdziewanej na całe **ciało**. Użycie przebrania wiąże się z potrzebą zachowania **tajemnicy**. Może być potrzebne **szpiegowi**, jak też temu, który jest przez niego szpiegowany. Przebieranki mogą być też związane z **zabawą** (najczęściej karnawałową) i mieć na celu nie więcej, jak tylko wzbudzenie **śmiechu**. Za rodzaj przebrania może być uznane właściwie każde **ubranie** jako środek służący nadaniu osobie zakładającej je formy znaczącej dla innych.

PRZECZUCIE

Ten rodzaj intuicyjnego wglądu w to, co dopiero ma się wydarzyć bardzo interesował oczywiście romantyków, jako propagatorów poznania pozaracjonalnego. Przykłady wiary w trafność przeczuć (którym pokrewne jest też rozpoznawanie jakiegoś zjawiska jako **omen**) – znajdowali oni również w dawniejszych epokach.

PRZEDMURZE CHRZEŚCIJAŃSTWA

Sarmacki mesjanizm przedstawiał Rzeczpospolitą jako przedmurze - a więc wał obronny, szaniec - wiary chrześcijańskiej. Wiara w wyższość własnego **narodu** w świecie sarmackim nabierała znaczenia niemal **religijnego**. Polacy mieli być nowym narodem wybranym, którego misją jest obrona chrześcijańskiej Europy przed azjatyckim półksiężycem (islamem).

PRZEKLEŃSTWO

Używając tego hasła wskazujemy przykłady szczególnego naznaczenia egzystencji, jakiego doświadcza choćby Judasz w jednym z *Hymnów* Kasprowicza: jest wyrzutkiem ludzkości i po **zdradzie**, którą popełnił, nic co zrobić nie może już wyjść na dobre. Niekiedy poczucie przekleństwa ciężącego na danej osobie może być elementem pejzażu wewnętrznego i indywidualnym jedynie odczuciem. Innym razem przekleństwo może być sygnalizowane przez

zachowanie całej grupy; w związku z tym motywem można też mówić o ziemi czy miejscu przeklętym.

PRZEKUPSTWO

Zjawisko to związane jest z chęcią posiadania **władzy**, osiągnięcia upragnionej **pozycji społecznej**, czy innej **korzyści**, a z drugiej strony ze **służalczą** (zob. też **pieniądz**, **interes**).

PRZEMIANA

Za pomocą tego motywu wskazujemy najczęściej przemiany wewnętrzne bohaterów. Przykładem może tu być metamorfoza Jacka Soplicy w księdza Robaka, będąca znakiem pokuty za popełnione zło. Jednakże również „cielesne” przemiany stanowią metafory; ich przykłady zostały np. zebrane z mitów przez Owidiusza w *Metamorfozach*. Wszakże dlatego sowa symbolizuje w naszej kulturze mądrość, że Atena, bogini mądrości, przemieniła się w tego właśnie ptaka. W *Pieśni świętojańskiej o Sobótce* znalazła się m.in. (zaczepnięta również z *Metamorfoz*) historia okrutnej zemsty żony, która za gwałt na swej siostrze ukarała męża, podając mu podczas uczyty potrawę z jego syna; kiedy nastąpiło rozpoznanie i mąż zerwał się, zapewne w zamiarze odpowiedzenia również zemstą na ten czyn - nastąpiła przemiana i żona stała się jaskółką, jej mąż „dudkiem czubatym”, zaś ofiara gwałtu słowikiem. Przemiana pełni tutaj rolę znaku przejścia od zbyt już nasyczonej realistycznym okrucieństwem opowieści do stylistyki baśni, dzięki czemu następuje ukojenie.

PRZEMIJANIE

Stanowi ono funkcję **czasu** i wpływa zasadniczo na charakter **kondycji ludzkiej**. Przemijają zarówno dobre, jak i złe momenty. Fakt ten może wywoływać **rozpacz**, skoro nic nie trwa wiecznie, na niczym nie można trwale się oprzeć, wszystko więc jawi się jako marność (**vanitas**). Może jednak równie dobrze nieść pociechę, że wszystkie cierpienia zesłane przez **los** również przemijają. Ze świadomości takiej można czerpać siłę, by przetrwać złe chwile.

PRZEMOC

Jest to środek dość często stosowany, by skłonić innych do postępowania zgodnego z naszą wolą oraz interesem. Za pomocą tego hasła zaznaczamy fragmenty (będące opisem, komentarzem, interpretacją bądź ogólną refleksją) dotyczące przemocy fizycznej (tych szczególnie wiele znajdziemy u Sienkiewicza), psychicznej, seksualnej (**gwałtu**), stosowanej jawnie lub w sposób zakamuflowany (przy czym literatura służy tu często ujawnieniu prawdziwego charakteru pewnych działań). Przemoc wiąże się w sposób konieczny z **władzą** w przeróżnych jej odmianach (**miłość** również daje władzę nad drugą zaangażowaną osobą). Władza - jako nierównowaga sił - stwarza sytuację, w której przemoc może dojść do skutku. Przemoc jest nadużyciem władzy.

PRZESTRZEŃ

Jest to jeden z najistotniejszych elementów wpływających na bycie w świecie, na ludzką (i nie tylko) egzystencję. Przestrzeń **miasta** i **wsi**, **domu** i ulicy, **lasu** i **pustyni** kształtuje praktykę zachowań, wyznacza ich granice. Może być zamknięta lub otwarta, przyjazna bądź wroga, umożliwiać rozwój, otwierać

umysł lub działać odwrotnie. Nic dziwnego, że w niektórych kulturach przestrzeń, obok ognia, wody, powietrza i ziemi stanowi piątą z podstawowych elementów wszechświata, osobny **żywiół**.

PRZYJAŹŃ

Patrząc przez pryzmat wielkiego znaczenia więzi społecznych, przyjaźń jest być może istotniejsza od miłości, choć wypowiedzi na jej temat są rzadsze w literaturze. Pod tym hasłem gromadzimy fragmenty o przyjaźni i przyjaciółach.

PRZYRODA NIEOŻYWIONA

Temat ten jest pokrewny tym wszystkim, które wiążą się z motywem **natury**. Chodziło nam o tę jej część, która **nie należy ani do fauny i flory**, ani też bezpośrednio do **żywiółów**, a jednak może mieć niemałe znaczenie w przeżywaniu świata. Jakże wymowna może być granitowa skała Tatr, czy choćby tylko polny kamień. Po części należy tu również **pustynia**, choć posiada ona też swoiste życie.

PRZYSIĘGA

Wyróżniliśmy jako osobny temat ten akt mowy, którego podstawową funkcją jest zmiana rzeczywistości. Są przysięgi **ślubne**, ślubowania **rycerskie**, czy te, które obowiązują księży, są też mniej sformalizowane, prywatne przysięgi (jak ta, którą składa Hamlet duchowi swego ojca) – wszystkie one wpływają na dalsze losy, status społeczny czy postępowanie ludzi.

PRZYWÓDCA

Zawsze wiedziano i pisano o tym, że ktoś, kto przewodzi wspólnocie musi mieć specyficzne cechy charakteru np. **siłę** charakteru i przekonywania (choćby podczas przemówień publicznych) charyzmę, rozwagę i umiejętność przewidywania, dar panowania nad własnymi emocjami połączony ze zdolnością kierowania uczuciami innych. W polskiej kulturze szczególne miejsce zajęła idea **wodza** jako przywódcy tyleż politycznego i duchowego, co wojskowego; symbolem stał się tu Napoleon (ideę napoleońską wyznawał z zapałem nie tylko Rzecki w *Lalce*, ale miał on wielkiego poprzednika w osobie Mickiewicza). Przyczynę klęski powstania listopadowego upatrywano przede wszystkim w tym, że Polakom zabrakło przywódcy, który dzięki swojemu zdecydowaniu i **wizji** potrafiłby przewyciężyć wewnętrzne antagonizmy wśród powstańców i poprowadzić ich ku zwycięstwu. Widmo takiej idei wodza powraca potem w *Weselu* Wyspiańskiego.

PTAK

Gołąb symbolizuje wierność małżeńską, **paw** dumę albo opiekuńcze, opatrnościowe oko (bogini Hery), **żuraw** wędrówkę (patrz *Hymn* Słowackiego), **sowa** mądrość, a **łabędź** – nieśmiertelność sławy poetyckiej. Motyw ptaka pojawia się w odniesieniu do **poety**, ponieważ dzięki natchnieniu potrafi on wznieść się ponad to, co ziemskie i dostrzec to, czego nie widzą inni. W ten sposób został on użyty przez Kochanowskiego w *Pieśni XXIV* („Niezwykłym i nie leda piórem opatrzone”), wzorowanej na twórczości Horacego. W literaturze mamy ponadto choćby tytułową *Dziką kaczkę* (Ibsena), czy złowieszcze **kruki** i **wrony** w noweli Żeromskiego. Całą tę ptaszarnię, wraz z opisami ich zwyczajów oraz kulturowo przypisywanych im cech – zbieramy pod jednym

hasłem.

PUSTYNIA

Obszary pustynne są obrazem wrogiego człowiekowi środowiska - miejsca fascynującego, a zarazem niebezpiecznego, w którym poddawana jest próbie odwaga i wytrzymałość bohaterów. Będąc na pustyni są oni stale narażeni na **śmierć**, pozostając oddaleni od źródeł wody życia (brak **wody** jest tu symboliczny). Pustynia jest jednym z charakterystycznych obrazów **przestrzeni**; pojawia się w literaturze przy okazji dalekiej wędrówki, życia obieżyswiatów, np. *W pustyni i w puszczy* Sienkiewicza przynosi i obrazy samej pustyni, i opisy życia na niej. Pustynię odnajdziemy w twórczości Prusa, Cervantesa i innych.

PYCHA

Pycha - nadmierna czy nieuzasadniona **duma** - bywa często głównym elementem charakteryzującym np. posiadających **władzę** (tak zarówno Kochanowski, jak Mickiewicz i Kochanowski postrzegają **cara** Rosji). Jest przedstawiana jako postawa zgubna oraz nieuzasadniona, szczególnie wobec zmienności **losu** i fundamentalnej niepewności cechującej **kondycję ludzką**. Przeciwnością pychy jest **pokora** (pozytywnie wartościowana w chrześcijańskim systemie wartości), będąca rodzajem **umiarkowania** w podejściu do świata, do osobistego powodzenia człowieka oraz jego **pozycji społecznej**.

RAJ

Jako mityczna kraina ładu, harmonii i pełni **szczęścia** umiejscawiana bywa w czasach przedhistorycznych (jak biblijny **Eden**) lub choćby dawnych -jak **złoty wiek**. Jest miejscem nie tyle w **przestrzeni**, ile w **historii**, rodzajem **marzenia**, obiektem **tęsknoty**. Przebywanie w raju wiąże się z życiem w zgodzie z naturą (fantazmatyczną przestrzenią raju jest **ogród**) oraz z wyeliminowaniem **przemocy** (ikonicznym obrazem jest tu spoczywający obok jagnięcia lew). Ludzie dokonują niekiedy wysiłków, by przywrócić na ziemi stan życia w raju, jednak prowadząca ku temu droga bywa naznaczona tak wielką przemocą i przelewem krwi, że doprowadza przez to do naruszenia ładu i ostatecznie usiłowania te nie mogą dojść do skutku (to jeden z paradoksów **rewolucji** wskazany w *Nie-Boskiej komedii* Z. Krasińskiego).

REALISTA

To jeden z typów postaci, wyszczególnionych na naszej liście obok **idealisty** (w opozycji do tegoż), **samotnika**, **społecznika** i innych. Uosabia postawę przeciwną marzycielstwu i działaniu „dla idei”, za to nakierowaną na **czyny** racjonalne (a więc podporządkowane **rozumowi**), konkretne i celowe.

RELIGIA

Pod hasłem tym postanowiliśmy zgromadzić fragmenty mówiące o znaczeniu religii we wspólnotach ludzkich oraz o rozmaitych funkcjach, jakie religia może w nich pełnić. Z religią powiązane tematycznie są hasła takie jak: **obrzędy**, **obyczaje**, **modlitwa**, czy **ksiądz** (będący oficjalnym funkcjonariuszem religii chrześcijańskiej).

REWOLUCJA

Rewolucja, jako gwałtowna i radykalna zmiana systemu sprawowania **władzy**, wiąże się ściśle z tematami: **pozycji społecznej** (ponieważ właśnie w jej zakresie dokonuje zasadniczych zmian), **buntu**, **walki**, a także **przemocy** i – fantazmatycznie – **krwi**. Ważna jest także kwestia **przywódcy**, który powiedzie **lud** na barykady. Podczas gdy teoretycy rewolucji, Marks i Engels, obserwując sytuację polityczną we Francji, Anglii i Niemczech, widzieli potencjalnych rewolucjonistów w **robotnikach** i za rewolucyjne uważali środowisko **miast**, na wschodzie Europy obawiano się przede wszystkim ruchów **chłopskich**. Znalazło to oddźwięk w literaturze polskiej (*vide: Psalmi przyszłości*), w której motyw rewolucji odnajdujemy przede wszystkim w dziełach o konserwatywnym zabarwieniu ideowym (takich jak *Nie-Boska komedia* Z. Krasińskiego, czy *Bunt Reymonta*). Pozytywnie rewolucję wartościował np. Słowacki w swym systemie genezyjskim (zob. też *Odpowiedź na Psalmi przyszłości*). Rewolucjonistę można postrzegać jako odmianę **idealisty**, ponieważ stara się on kształtować rzeczywistość nie w zgodzie z tym, co jest, ale według wyznawanych idei oraz swoich marzeń na temat tego, czym jest **sprawiedliwość** społeczna.

ROBAK

Motyw ten możemy odnaleźć w *Panu Tadeuszu* A. Mickiewicza, ponieważ Jacek Soplica przybrał takie imię, kiedy zdał sobie sprawę z nieszczęść, które spowodował. Soplica odbywa pokutę w klasztorze, potem zostaje emisariuszem. Przybrane imię – Robak – miało być znakiem **pokory**, wyrzeczenia się dawnej dumy i uniżenia się. Robak (szczególnie pod postacią czerwia) symbolizuje także **przemijanie** i **śmierć**, jest upostaciowieniem sił, które systematycznie „podgryzają”, niszczą życie, unicestwiają ciało itp.

ROBOTNIK

Obok dawnych stanów społecznych (**chłopów**, **mieszczan**, **szlachty** oraz **Żydów** i duchowieństwa) robotnik zaczął występować w XIX wieku jako przedstawiciel nowej klasy społecznej. Z robotnikiem powiązane są tematycznie hasła: **praca**, **walka klas**, **rewolucja**, **miasto**.

RODZINA

Motywy tym zaznaczamy wypowiedzi i opisy dotyczące znaczenia więzów rodzinnych, czy obowiązków wynikających z faktu bycia członkiem rodziny. Bywały one różnie charakteryzowane w różnych czasach i kręgach kulturowych. Tematycznie powiązane hasła to: **ojciec**, **matka**, **syn**, **córka**, **brat**, **siostra** oraz **sierota**, a także **dom** i **bezdomność**.

ROSJA

Jest to temat niewątpliwie ważny i często poruszany w polskiej literaturze. Rosja stanowi stały punkt odniesienia dla **Polski** (i odwrotnie – spójrzmy na święta narodowe obu państw). Oczywiście można się obawiać, że w zestawie fragmentów mówiących o Rosji znajdziemy sporo stereotypów, ale miejmy nadzieję, że posłużą twórczej refleksji, a nie utwierdzeniu się w stereotypowości myślenia.

ROSJANIN

Wyszczególniliśmy na naszej liście te narodowości, z którymi powiązany był

proces kształtowania się polskiej tożsamości **narodowej**; dlatego obok **Polaka** uwzględniliśmy **Niemca** i Rosjanina - na ich temat znajdziemy najwięcej literackich wypowiedzi.

ROŚLINY

Pod tym hasłem tworzymy zbiór ważnych, pięknych, ciekawych lub pouczających wypowiedzi na temat roślin innych niż **kwiaty** i **drzewa** (te mają swoje odrębne hasła).

ROZCZAROWANIE

Rozczarowanie zostało uwzględnione na naszej liście, ponieważ jest ono nie tyle przelotnym uczuciem, ile stanem psychiki wynikającym z utraty złudzeń, czy **nadziei**. Często moment rozczarowania wyznacza punkt zwrotny akcji: ten rodzaj **upadku**, duchowego załamania prowadzić może do przełomu w życiu bohatera lub jego **przemiany**.

ROZPACZ

Rozpacz jest stanem skrajnej utraty **nadziei** i poczucia sensu, momentem postawienia na krawędzi, wyczerpania wszelkich sił życiowych. Może wiązać się z **żałobą**, ostatecznym **rozczerowaniem** i niekiedy (jak np. w przypadku Wertera z powieści Goethego) prowadzić do **samobójstwa**.

ROZSTANIE

Ma ono duże znaczenie, gdy rozstają się osoby sobie bliskie. Moment to bardzo ważny w historiach **miłosnych** - pamiętamy, jak szczegółowo opowiada o momencie swego rozstania z ukochaną Gustaw w Mickiewiczowskich *Dziadach*. Dla **kochanka** każdy detal staje się znaczący: urwana gałązka, światło, dźwięki, wyraz twarzy żegnanej osoby. Bywa punktem zwrotnym w życiu, może być też rozstaniem ostatecznym, poprzedzającym **śmierć**.

ROZUM

O rozumie wiele mówi w *Satyrach* Krasicki - podkreśla jego wartość, a także przeciwstawia **głupocie**. W romantyzmie rozum staje się przeciwieństwem **serca**, które reprezentuje „czucie i **wiarę**” (*Romantyczność* Mickiewicza). Romantycy przewartościowali pojęcie rozumu, przyznając wyższą rangę temu, co niedostępne poznaniu za pomocą „szkiełka i oka”. Dopiero pozytywizm stanie się kolejną epoką literacką, która mając tradycję romantyczną zapisaną w sercu (*Lalka* Prusa), rozumowi będzie oddawała cześć.

RUINY

Stare mury, osunięte gruzy, opuszczone budowle budzą refleksje autorów i bohaterów literackich nad nieuchronnym niszczącym działaniem **czasu**. Bywają tłem wydarzeń: rozmów, pojedynków, także samobójstw i zbrodni. W literaturze romantycznej stanowiły ważny element krajobrazu **melancholicznego**.

RYCERZ

Ta archaiczna odmiana **żołnierza** pojawiła się na naszej liście, ponieważ odsyła do swoistego kręgu wyobrażeń. Szczególnie w okresie romantyzmu (a więc w epoce porewolucyjnej) czasy rycerskie były obiektem **marzeń** o epoce surowości i prostoty, w której klarowne zasady w pełni regulowały życie: **honor**

nakazywał walczyć w imię własnej **religii** i **króla**, a także **damy** swego serca. Przestrzenią tych działań były **zamki**, z których po wielu wiekach pozostały jedynie **ruiny**, skłaniające do **melancholii** (zob. też: **walka**, **dwór**).

RZKA

Jako **woda** płynąca - rzeka wiąże się z motywem **przemijania** i zmienności rzeczywistości (co znajduje odbicie w klasycznych maksymach Heraklita z Efezu), a więc w jakiś sposób odsyła też do przemyśleń na temat **kondycji ludzkiej** czy **obrazu świata**. W literaturze polskiej (u Orzeszkowej, czy Żeromskiego) rzeka kojarzona jest **historią** (jest jej niemym świadkiem) i **tradycją** - a więc raczej z **trwaniem** niż przemijaniem.

SALON

Salon to **przestrzeń domu** udostępniona dla życia publicznego. Zanim w drugiej połowie XIX wieku zastąpiły go kawiarnie - salon był miejscem, gdzie kwitło życie towarzyskie i kulturalne. Tu spotykano się, by posłuchać nowych utworów poetów, pisarzy i kompozytorów, dyskutowano o **sztuce**, **nauce** i **polityce**. Salon miał **gospodarza** (często **gospodynię**), który dobierał towarzystwo i dbał o dobrą **zabawę**.

SAMOBÓJSTWO

Samobójstwo, będąc rodzajem **śmierci** z wyboru, jest w kulturze ukształtowanej przez chrześcijaństwo traktowane jako naruszenie porządku **natury**, poważny **grzech** oraz **tchórzostwo** (uchylenie się przed stawieniem czoła **losowi** - por. dylematy Hamleta). Z tego powodu samobójcom odmawiano religijnego pogrzebu; stawali się oni - po śmierci - wyrzutkami społeczeństwa. Jednakże, jak wiadomo w innych kulturach (choćby w starożytnym Rzymie, czy w Japonii) w pewnych okolicznościach był to rodzaj śmierci **honorowej** i godnej, wymagającej przy tym pewnej siły charakteru i **odwagi** (por. choćby przykład śmierci Petroniusza w *Quo vadis*). Swoisty urok miało samobójstwo dla romantyków i w tym okresie było otoczone aurą **melancholijnego** piękna.

SAMOLUBSTWO

Bardziej wymowna nazwa niemal synonimicznego **egoizmu**; rodzaj skupienia na sobie, rozmiłowania w sobie i swoich problemach, względnie zdolnościach - bardzo charakterystyczna np. dla bohaterów romantycznych (jest to główna cecha i Gustawa, i przemienionego duchowo Konrada w *Dziadach* Mickiewicza).

SAMOTNIK

To przede wszystkim typ bohatera, który zrobił wyjątkową karierę w romantyzmie. Jednak zawsze pojawiali się bohaterowie, którzy z różnych powodów odrzucali świat jako niemający im nic do zaoferowania lub byli skazani na osamotnienie. Dawną odmianą samotnika jest **pustelnik**. Na ogół tacy bohaterowie różnią się od innych śmiertelników np. wysokimi standardami etycznymi, doświadczeniem życiowym lub głębią uczuć i przemyśleń (**wiedzy**). Samotnicy romantyczni są często naznaczeni **piętnem** jakiegoś grzechu, co wyłączało ich na zawsze spośród ludzi (piętno Kainowe).

SAMOTNOŚĆ

Motyw ten pojawił się obok **samotnika**, by oznaczać nim wszystkie te fragmenty, w których mowa o samotności jako sytuacji egzystencjalnej, mającej wielkie znaczenie w życiu ludzkim.

SARMATA

Przedstawiciel sarmatyzmu, polskiego ruchu kulturalnego, który głosił, że Polacy (utożsamieni ze **szlachtą**) wywodzą się od antycznego plemienia walecznych Sarmatów, którzy przybyli nad Wisłę i Dunaj znad Morza Czarnego. Koncepcja ta miała dowodzić starożytności narodu i stanowić podstawę do dumy narodowej oraz poczucia narodowej odrębności. Na tym podłożu ukształtował się ideał Polaka-rycerza, dziedzica cech żołnierskich i **sławy** dawnych Sarmatów, obrońcy **ojczyzny** (pobocznie istniał też ideał Sarmaty wiodącego proste, sielskie życie **gospodarza** w swoim wiejskim majątku). Warto zauważyć, że w perspektywie tej koncepcji **chłopi** polscy stanowili plemię **obcych**, podbitych i zamienionych w **niewolników** przez dzielnych wojowników - szlachtę. Prąd ten rozkwitał w wieku XVI i XVII, by dojść do degeneracji w XVIII w. Cechami polskiego szlachcica-Sarmaty stały się: przywiązanie do nieograniczonej wolności osobistej (aż do anarchii, podkopującej **władzę królewską**), ksenofobia, megalomania narodowa, a przy tym skłonność do hulaszczego życia, **pijaństwa** i wywoływania **bójek** oraz niestrudzonego procesowania się o drobne choćby własności ziemskie. Sarmata związany był raczej z **wsią**, wrogo nastawiony wobec **miasta** oraz docierających do Polski poprzez miasto nowinek w zakresie filozofii, **sztuki**, czy **nauki**. Ostro krytykowany w oświeceniu (Krasicki), typ Sarmaty zyskał sobie sympatię romantyków (Słowacki głosił nawet pochwałę „świętej anarchii”).

SĄSIAD

Stosunki z sąsiadami stanowią ważną część społecznych więzi, stanowiąc rozszerzenie tych, które łączą **rodzinę**, czy wynikają z osobistej **przyjaźni**. Wiążą się z prawami **gościnności**. Mogą być dobre lub poprawne, ale mogą też układać się burzliwie, jak to pokazał Fredro w *Zemście*, a Mickiewicz w *Panu Tadeuszu* (noszącym wszak podtytuł „Ostatni zajazd na Litwie”, odnoszący się do **sarmackich** obyczajów w zakresie stosunków sąsiedzkich).

SĄD

Zadaniem tej zinstytucjonalizowanej formy wymierzania **kary** za złamanie praw regulujących życie społeczeństwa jest przywrócenie ładu naruszonego przez popełnienie **zbrodni** (lub drobniejszego przestępstwa, takiego jak **kradzież**). Przy czym **sędzia** powinien najpierw udowodnić **winę**, aby stało się zadość **sprawiedliwości**. Jak wiadomo, nie zawsze wszystkie te cele są realizowane, a literatura zajmuje się najczęściej opisywaniem trudności w ich wypełnianiu (taką przeszkodą może być **przekupność** urzędników, ingerencja osób sprawujących **władzę** polityczną w proces sądowniczy albo nadmierna biurokracja). Sceny z życia sądu prowincjonalnego znajdziemy w *Chłopach* Reymonta, a mroczną stronę sądownictwa pokazuje *Proces* Franza Kafki. Hasłem sądu opatrywaliśmy opisy konkretnych rozpraw sądowych, ceremoniału z nimi związanego itp.

SĄD OSTATECZNY

Jest to **sąd** odbywający się na **koniec świata**, jednakże niekiedy koniec świata

obywa się bez Sądu Ostatecznego i jak chociażby w *Piosence o końcu świata* Miłosza -- przebiega spokojnie, do ostatniej chwili nie zakłócając codziennych czynności.

SEN

Ponieważ podczas snu nie używamy naszego **ciała** i pozostajemy wyłączeni z życia i jego spraw - porównywano stan ten do **śmierci** (dokonującej się codziennie niejako „na próbę”). Znajduje to odzwierciedlenie w mitologii greckiej (wujem Morfeusza, boga marzeń sennych, był Tanatos, bóg śmierci). Zarazem marzenia senne miały dawać przedsmak **zaświatów**. Uważano też, że za pomocą snów żyjący mogą otrzymywać informacje na temat tego, co **los** gotuje im w przyszłości (to sny-**proroctwa**), a także utrzymywać kontakt z **duchami**. Sny grają wielką rolę w literaturze okresu romantyzmu (wystarczy zajrzeć do *Dziadów* Mickiewicza).

SERCE

Motywnym tym szczególnie chętnie posługiwano się w literaturze okresu preromantyzmu (por. *Cierpienia młodego Wertera* Goethego) i romantyzmu, kiedy to serce przeciwstawiano **rozumowi**. Pod nazwą serce kryje się czasem intuicja, umiejętność współodczuwania z innymi, zdolność do miłości i **miłosierdzia**, wrażliwość, pozaracjonalna **mądrość**, czy **wiedza**, a wreszcie - **duśa**.

SĘDZIA

Jako osoba pracująca w służbie **sprawiedliwości**, mająca **władzę** oceniania uczynków innych - sędzia powinien odznaczać się wyjątkowymi **cnotami**. Jednakże zdarzają się w tym zakresie znaczne aberracje, a ułomność natury ludzkiej sprawia niekiedy, że **urzędnicy** sądowi wbijają się w nieuzasadnioną **pychę** z racji sprawowania swej funkcji. W chrześcijaństwie za najwyższego i jedynego sprawiedliwego sędziego uznawany jest **Bóg**.

SIELANKA

Motywny charakterystyczny dla literatury **sentymentalizmu**, rozkwitającej w okresie późnego oświecenia. Jest to wizja pasterskiego życia na wsi, w harmonii z **naturą**. W tych warunkach rozwijać się miała w ludziach czułość **serca** oraz kwitnąć **miłość spełniona**, łagodna, nie znająca gwałtownych napięć miłości romantycznej. Sielankowość stanowi pierwszy znak preromantycznego zainteresowania prostotą i bezceremonialnością życia **ludu**. Motyw sielanki wiąże się z obrazem **Arkadii**.

SIEROTA

Los sierot, jako dzieci pozbawionych **opieki** najbliższej **rodziny** był opisywany jako szczególnie trudny. W pewnych okolicznościach sierota pozostaje niejako na marginesie wspólnoty, niekiedy też sieroctwo wiąże się z **bezdomnością**.

SIŁA

Źródło siły (również tej duchowej) często starają się wskazywać poeci i pisarze o aspiracjach dydaktycznych lub/i moralizatorskich, ale nie tylko oni (także np. Kasproicz). Synonimy siły to: **moc**, **potęga**.

SIOSTRA

Być siostrą oznacza pewne powinności, ponieważ jest to jedna z ról społecznych w obrębie **rodziny**. Pod tym hasłem zgromadziliśmy co ważniejsze fragmenty o tym mówiące. Do najślawniejszych siostr w literaturze należą: Antygona, która czuła się w obowiązku pogrzebać ciało poległego **brata** i ponieść za to karę oraz Ofelia, nad której grobem jej brat Laertes poróżnił się z Hamletem, co miało następnie tragiczne skutki.

SKĄPIEC

Nadmierne gromadzenie dóbr (szczególnie **pieniędzy**) oraz przesadny **strach** przed ich utratą są cechami, z których zawsze się wyśmiewano. Postawę taką uważano przede wszystkim za irracjonalną, ponieważ dobra materialne mają służyć ludziom do życia i są przydatne tylko podczas jego trwania, **bogactwa** nie można przecież zabrać ze sobą do grobu, nie stanowi też ono wartości samej w sobie. Dlatego wyznawcy postawy przeciwnej, głosząc hasło **carpe diem** propagują wykorzystanie dóbr doczesnych do uprzyjemnienia sobie życia. Stereotypowa postać skąpca to starzec żyjący w **biedzie**, a ukrywający przed wszystkimi niewyobrażalne skarby (por. *Skąpiec* Moliere'a, *Opowieść wigilijna* Dickensa). Jednakże krytykowano również postawę przeciwną - nadmierną rozrzutność (por. *Marnotrawstwo* I. Krasickiego) pouczając bonvivantów, że człowiek powinien pamiętać także o zmienności **losu** i zabezpieczyć siebie oraz swoją rodzinę na wypadek, gdyby fortuna przestała mu sprzyjać. Postawą zalecaną byłoby więc w tej mierze **umiarkowanie**.

SŁAWA

Osiągnięcie sławy stanowi cel zarówno **rycerzy**, jak **artystów**. Jest to sposób na zdobycie ziemskiej **nieśmiertelności**: imię tego, kto osiągnął sławę oraz **pamięć** o nim przetrwać może długo po jego śmierci. W romantyzmie trwała dyskusja nad etymologią nazwy Słowian; jedni uważali, że pochodzi ona właśnie od sławy, inni, że od słowa.

SŁOŃCE

Prymarną jego cechą jest siła życiodajna - z tego powodu słońce było niegdyś **bogiem** (np. w Europie starożytnym). Rozprasza **ciemności**, przynosząc **nadzieję**; wydobywa rzeczy na **światło**ienne (a więc też wyjaśnia, odkrywa **tajemnice**). W chrześcijaństwie powiązane zostało z Bogiem Ojcem, a także jego synem, **Chrystusem** - jako tym, który przynosi **prawdę** i wyjaśnia ludziom zamiary boskie. Motywem tym zaznaczamy również fragmenty mówiące o słońcu w znaczeniu dosłownym, jako o jednej z gwiazd, opisujące zjawiska związane z wschodami i zachodami słońca - ale też zaćmieniami słońca (którym zwykle przypisywano rolę **omenu**, złowieszczego znaku, jak pokazał to np. Prus w *Faraonie*).

SŁOWO

Jest słowo stwórcze - to, które było na początku według Ewangelii Jana oraz słowo poetyckie - również tworzące światy. Poeci romantyczni chętnie odwoływali się do tej pierwotnej, biblijnej, **boskiej** mocy słowa. Byli jednak i sceptycy, którzy, jak Hamlet w **książkach** widzieli tylko pustkę słów („Słowa, słowa, słowa”) nie docierających do istoty rzeczywistości. Słowo łączy się więc tematycznie z hasłami takimi jak **stworzenie**, **twórczość**, **poeta**, **literat**,

książka. W romantyzmie trwała dyskusja nad etymologią nazwy Słowian; jedni uważali, że pochodzi ona od sławy, inni, że od słowa (pierwsza koncepcja podkreślała w ukształtowaniu słowiańskiej tożsamości rolę walecznych, bohaterskich czynów orężnych, druga - rolę poetów).

SŁUGA

Jest osobą poboczną, pomagającą swemu **panu** w codziennych czynnościach, obsługującą go przy posiłkach, anonsującą gości, doręczającą listy. Dzięki jego niestrudzonej **pracy** wiele poczynań może dojść do skutku. Najcenniejszą cechą sługi jest **wierność** temu, komu służy. Pod tym hasłem wyróżniliśmy szereg wypowiedzi dotyczących tej ważnej kategorii postaci.

SŁUŻALCZOŚĆ

Motyw ma opisywać postawę np. **urzędników** carskich, płaszcących się przed wyższymi i pogardzających niższymi rangą. Sam motyw urzędnika jest neutralny i nie opisuje moralnego aspektu funkcjonowania człowieka w systemie despotyzmu. Przeglądając uważnie *Dziady* dostrzeżemy, że jest to wielce złożona postawa, właściwa zarówno Senatorowi, jak Doktorowi i na jej określenie nie wystarczy np. **pochlebstwo** (ciekawe, że uczestniczy w tych dialogach Lokaj, a więc **sługa**, który jest mniej służalczy niż występujący w tych scenach panowie).

SOBOWTÓR

W kulturze, w której wartość stanowi indywidualizm i podkreślana jest niepowtarzalność każdej jednostki - spotkanie własnego sobowtóra musi budzić **strach**. Jest on odmianą **potwora**, przecząc owej zasadzie niepowtarzalności uznanej za prawo **natury**. Konfrontacja z sobowtorem podkopuje naszą tożsamość, rodzi też niepewność co do tego, kto jest „autentykiem” oraz kto jest rzeczywisty. Zdublowania „ja” dopatrywano się też w takich zjawiskach jak **cień**, czy odbicie w **lustrze**. Fantomy te podejrzewano o to, że mogą się zbuntować i usamodzielnic, a wtedy za ich czyny, nad którymi nie mamy już kontroli bylibyśmy być może zmuszeni ponosić odpowiedzialność. Na wzór sobowtóra może funkcjonować również **portret** (por. *Portret Doriana Grey'a* Oscara Wilde'a). Postać sobowtóra fascynowała twórców okresu romantyzmu, ale pojawia się ona też na chwilę w *Ferdydurke* Gombrowicza.

SPOŁECZNIK

Postawa osoby zaangażowanej w działania na rzecz społeczeństwa (w mniejszej lub większej skali) propagowane były szczególnie od czasów pozytywizmu. Jakie trudności podczas wcielania w życie swych **ideałów** napotykali społecznicy pokazują choćby powieści i nowele Żeromskiego.

SPOWIEDŹ

Traktować ją należy głównie jako pewne podsumowanie jakiegoś etapu życiowego - i to zarówno spowiedź sakramentalną jak i świecką. Z motywem spowiedzi zetkniemy się w *Panu Tadeuszu* czy *Giaurze*. Pojawia się on też w literaturze współczesnej (np. w książce *Celibat* M. Arditti i *Spowiedź* Chinki Pearl S. Buck). Oczywiście ten, kto decyduje się na spowiedź oczekuje od słuchającego spowiedzi odbiorcy jeśli nie przebaczenia **grzechów**, to przynajmniej zrozumienia motywów swego postępowania. Należy pamiętać

oczywiście, że z tym katolickim w swej proweniencji sakramentem wiąże się niejako organicznie motyw **księdza**.

SPRAWIEDLIWOŚĆ

Ideę tę można streścić jako „uszanowanie należnych każdemu praw”. W szczegółach różnie bywa definiowana, ponieważ przy określaniu tego, co się komu należy i na jakich prawach - rodzą się **konflikty**. Pod hasłem sprawiedliwość gromadzimy ciekawe i charakterystyczne próby wskazania, czym jest sprawiedliwość (również te negatywne - a więc mówiące o **niesprawiedliwości** i jej przyczynach), a także fragmenty literackie pokazujące kontrowersje wokół tej kwestii.

STAROŚĆ

Dość często spotykamy w literaturze refleksje na temat tego końcowego etapu życia, który wiąże się ze stopniowym wycofywaniem się z aktywności, osłabieniem **sił**, przemianami obumierającego **ciała**, często z **chorobą**. Jednocześnie ludzie starzy mogą być skarbnicą **wiedzy** zdobytej podczas długiego życia, mogą w społeczności pełnić rolę świadków **historii**, osób przekazujących i podtrzymujących tradycję, wreszcie: **mędrców**. Mogą, lecz nie zajmują takiej pozycji automatycznie wraz z osiągnięciem pewnego wieku, nie należy się bowiem łudzić, że:

„Wszak siwizna zwyczajnie talenta posiada,/

Wszak w zmarszczkach rozum mieszka, a gdzie broda siwa,/

Tam wszelka doskonałość zwyczajnie przebywa.” (I. Krasicki, *Do króla*)

Starość wiąże się także ze **wspominaniem**.

STRACH

Często łączy się z **przemocą** lub jej groźbą; odgrywa duże znaczenie przy podejmowaniu przez bohaterów pewnych działań lub powstrzymaniu się od nich. Strach mogą też budzić **potwór** czyli upostaciowione wynaturzenie, naruszenie norm. **Lękiem** reagujemy też na odmianę potwora, jaką jest **sobowtór**.

STRÓJ

Znamy dokładnie suknie Izabeli Łęckiej, wiemy, co nosił Werter - jego stroje wykreowały modę, którą swego czasu naśladowali masowo nadwrażliwi romantyczni młodzieńcy skupieni na doznawaniu *weltschmerzu*. Pisarze ubierali bohaterów z dużą dokładnością i sądzimy, że nie jest to bez znaczenia. Reymont, który miał pewne doświadczenie krawieckie ubierał bohaterki zgodnie z obowiązującą modą lub ludowym obyczajem. Stroje Daisy z *Wampira* też są nieprzypadkowe. Pod hasłem strój (połączonym pewnym pokrewieństwem z **przebraniem**) zbieramy co celniejsze fragmenty literackie poświęcone **ubiorom**.

STWORZENIE

Motyw dotyczy stworzenia świata. Na ten temat istnieje wiele opowieści - mitów **genezyjskich**: o sześciu dniach pracy Boga, rozpoczynającej się oddzieleniem **światła** od **ciemności** (*Księga Rodzaju*), o samoistnym wynurzeniu się form z Chaosu (mitologia grecka), czy też o powstaniu wszechświata w wyniku zabójstwa dokonanego przez Odyna na olbrzymie

imieniem Imer, z którego czaszki powstały następnie niebiosy, z ciała ziemia, a z jego krwi - morza.

SUMIENIE

Za pomocą tego hasła wskazujemy sytuacje rozmaitych wyborów moralnych, momenty wejrzenia w siebie i refleksji na temat **dobrych i złych** - refleksji, które jeszcze nie są **wyrzutami sumienia**. Warto też prześledzić, jakie bywały wyobrażenia na temat tego, czym jest sumienie, w jaki sposób formuje się lub jest dane człowiekowi oraz - po czym poznajemy, że ktoś „nie ma sumienia”.

SWATY

Dobieranie par **mażeńskich** odbywało się kiedyś w sposób zrytualizowany. Zachwalenie zalet przyszłego małżonka przed rodzicami bądź opiekunami **panny młodej** brały na siebie osoby trzecie; ważną rolę grało tu również uzgodnienie spraw majątkowych (sprawy mażeńskie zwykle łączą się z kwestią **własności**). Swat koniecznie przychodził w gościnę z **alkoholem** mającym ułatwić dobicie **interesu**. Przykład takich działań znajdziemy w *Chłopach* Reymonta. Podobne zabiegi mogą odbywać się też w sposób mniej sformalizowany i bardziej bezpośredni (np. przyszła żona miewa zwykle więcej do powiedzenia niż Jagna).

SYBERIA

To miejsce fantazmatyczne, związane z **rosyjską i polską** martyrologią oraz autoportretem **Polaków**; znaleźć się tu mogą bardzo ciekawe i bardzo rozmaite fragmenty, ponieważ w naszej fantazmatyce Syberia obejmuje znacznie większy od geograficznego obszar. Występuje w *Ustępie* w III cz. *Dziadów* Mickiewicza, w *Anhellim* Słowackiego, wielu tekstach pozytywistycznych (ważna jest tu również postać **zestańca** rozumiana jako typ bohatera), a następnie powraca po II wojnie światowej, choćby w najświetniejszych utworach Gustawa Herlinga-Grudzińskiego.

SYN

Bycie synem oznacza wypełnianie pewnej roli społecznej, z którą wiążą się określone obowiązki - przede wszystkim wobec rodziców sprawujących **opiekę** nad **dzieckiem**. Do obowiązków tych zaliczają się na pewno posłuszeństwo i lojalność, która w niektórych okolicznościach przybiera specyficzną formę, jak to się dzieje np. w *Hamlecie* Shakespeare'a. Próba dochowania **wierności** ideałom ojca (lub wypełnienia jego **testamentu**) może natrafiać na trudności, np. pozostając w sprzeczności z osobistym doświadczeniem; tak dzieje się w przypadku Cezarego Baryki z *Przedwiośnia* Żeromskiego (zob. też: **syn marnotrawny**).

SYN MARNOTRAWNY

Motyw ten pochodzi z jednej z ewangelicznych przypowieści i metaforycznie opowiada o **miłosierdziu** Boga wobec skruszonych grzeszników. W opowieści tej stosunki rodzinne zostały przełożone na kategorie religijne: **ojciec** jest figurą **Boga**, zaś syn - człowieka. Jego odejście z domu ojca jest znakiem porzucenia kościoła zaś powrót w **pokorze** po roztrwonieniu całego majątku - metaforą nawrócenia. Nie należy oczywiście zapominać o drugim **synu**, który nie porzucił ojca, dochował mu **wierności** i nie szczędził swej **pracy** w

ojcowskim gospodarstwie. Widząc, że ojciec traktuje lepiej syna marnotrawnego po jego powrocie niż jego samego - drugi syn odczuwa **zazdrość**. Zatem historia ta dowodzi również, że miłosierdzie podważa niekiedy ludzkie wyobrażenia o **sprawiedliwości**.

W literaturze najczęściej wykorzystywane są tylko niektóre elementy tej opowieści (np. w *Doktorze Piotrze* Żeromskiego) i bywają zasadniczo reinterpretowane.

SYZYF

W micie Syzyfa najistotniejsza jest kara, na którą skazali go bogowie: musiał w wielkim trudzie wtaczać na górę kamień, który następnie, tuż przed szczytem zawsze, niezmiennie staczał się z powrotem na sam dół. Beznadziejność trudu i nieuchronność **kłęski** Syzyfa są tymi elementami, które pozwoliły interpretować jego historię jako metaforę **kondycji ludzkiej** (drobnym kamyczkiem, który niezmiennie niweczy wszystkie wysiłki człowieka jest **śmierć**). Wskazywano też na **heroizm** Syzyfa, który nieogładając się na jakąkolwiek nagrodę i nie licząc na finalny triumf - podejmuje wciąż od nowa swą **pracę**, wykonując to, co do niego należy.

Motyw odnajdziemy m.in. w *Syzyfowych pracach* Żeromskiego.

SZALENIEC

Kochanowski pisał w *Pieśni świętojańskiej o Sobótce*, że szaleńcem jest ten, kto lekceważy dary Boże - i zalecał korzystanie z daru **śmiechu**. Wśród literackich szaleńców mamy szalonego z miłości Gustawa z *Dziadów* Mickiewicza - miarą jego **szaleństwa** jest to, że zdolny jest posunąć się aż do **samobójstwa**. Mamy też Hamleta, którego szaleństwo jest jednakże podejrzane; nurtująca go **tajemnica** dotycząca śmierci jego ojca sprawia, że, całkowicie pochłonięty swoimi problemami, odpowiada pozornie bez związku na pytania innych. Wszystkie jego wypowiedzi są jakby monologiem, wyjaśnianiem sobie samemu otaczającego go świata. Właśnie **oderwanie od rzeczywistości** może być istotnie uznane za cechę szaleńca. W romantyzmie szaleniec był figurą osoby nadwrażliwej i przez to nieprzystosowanej do świata, ale też uważano, że właściwe rozpoznanie istoty świata i praw w nim rządzących, czyni ów świat niemożliwym do przyjęcia. A więc szaleniec był tym, który posiadał trudną **wiedzę o kondycji ludzkiej**; w ten sposób przemieniał się w **mędrca**. Metaforę świata jako domu wariatów odnajdziemy w *Nie-Boskiej komedii* Krasińskiego (tam szaleńcami są ludzie opętani jedną ideą, zapatrzeni w prawdę cząstkową i niebędący w stanie spostrzec całości - istoty spraw). Nie oddzieliliśmy na naszej liście motywu **szalonej**, tym samym motyw szaleńca obejmuje również fragmenty dotyczące szalonych **kobiet**. Tymczasem określenie szalonej zyskiwała sobie właściwie każda kobieta, która nie przystosowała się do rygorystycznych wymagań związanych z przewidzianymi dla niej rolami społecznymi. Odmianą szalonej jest **czarownica**. Z drugiej strony ścisłe przyjęcie i uwewnętrznienie tych wymagań również prowadzi do szaleństwa (przykładem Ofelia z *Hamleta*) albo przynajmniej do **melancholii** (jak widać na przykładzie tytułowej postaci z *Marii* Malczewskiego).

SZALEŃSTWO

Symptomaticznie szaleństwa jest przede wszystkim zachowanie przeczące zdrowemu rozsądkowi. Dlatego na ogół jest ono oceniane negatywnie. Wyjątek

stanowi okres romantyzmu, kiedy **rozumowi** przeciwstawiano alternatywne władze poznania i oceny rzeczywistości (często określane mianem **serce**). Szaleństwo zyskało wówczas inne znaczenie: przekroczenia (transgresji) w kierunku rzeczywistości **duchowej** lub ku doznaniom mistycznym. Pod tym hasłem gromadzimy fragmenty dotyczące samego stanu (opisów i definiowania **obłądu**), osobne hasło mamy na naszej liście dla osób pozostających w stanie szaleństwa (lub o to podejrzewanych).

SZANTAŻ

Szantaż jako rodzaj **przemocy** psychicznej stanowi często narzędzie kierowania zachowaniami bohaterów. Posługuje się nim równie chętnie okrutny urzędnik cara-tyrana Senator z *Dziadów* Mickiewicza, jak np. pani Dulska. Postanowiliśmy odsłonić ten mroczny mechanizm.

SZATAN

Jako personifikacja **zła**, odwieczny **wróg** Boga i pierwszy **buntownik**, upadły **anioł** oraz **kusiciel** - ta symboliczna postać wywodzi się z Biblii. Występuje tam zarówno w Księdze Rodzaju jako ten, który przyczynił się do popełnienia **grzechu** pierworodnego przez pierwszego człowieka, a przez to spowodował **upadek** rodzaju ludzkiego; w *Księdze Hioba* jest stroną w zakładzie z Bogiem o wierność Hioba (analogiczną rolę odgrywa Mefistofeles w **Fauście** Goethego); w *Ewangelii* jest kusicielem nękającym Jezusa na **pustyni**. Postać szatana pojawia się na kartach literatury tam, gdzie podejmowany jest problem teodycei (a więc obecności zła w świecie stworzonym przez Boga, będącego wszak uosobieniem dobra) - podejmowali go twórcy romantyczni (począwszy od Byrona), moderniści i autorzy współcześni.

SZKOŁA

Miejsce, w którym **uczniowie** mają pobierać **nauki** często było opisywane w literaturze. Przykłady możemy znaleźć we wszystkich epokach: od *Syzyfowych prac* Żeromskiego, do *Ferdydurke* Gombrowicza. Swoje doświadczenia w szkółce prowadzonej przez księdza wspomina też Gustaw w *Dziadach* Mickiewicza. Szkoła jest pewnego rodzaju miniaturą społeczeństwa, uczniowie muszą zmierzyć się w niej (jak w pewnego rodzaju laboratorium) z problemami, które czekać ich będą w dorosłym życiu. Niekiedy doświadczenia takie są wyjątkowo okrutne, jak to zostało pokazane w powieści Roberta Musila *Niepokoje wychowanka Törlessa*. Wśród haseł powiązanych tematycznie ze szkołą można wymienić również: **dzieciństwo, nauczyciela, nauczycielkę**.

SZCZĘŚCIE

Tak różnie bywa określany ów stan, którego wszyscy pragną, że warto zebrać wypowiedzi na temat szczęścia i przyjrzeć się im z uwagą (zob. też: **kondycja ludzka, los**).

SZLACHCIC

Zaznaczyliśmy w ten sposób fragmenty określające styl życia, sposób zachowań, czy wygląd mający znamionować przynależność do stanu szlacheckiego. Ważne są także wartości wyznawane przez szlachtę: „a gdzie jest *nobile verbum?*” pyta Mefistofeles Twardowskiego w balladzie Mickiewicza - dotrzymywanie danego **słowa** stanowiło część szlacheckiego etosu, którego

podstawą były zasady związane z **honorem**. W stosunku do postaci szlachcica hasłami komplementarnymi są: **chłop, mieszczanin, Żyd, czy ksiądz** jako określenia różnych stanów w dawnych społeczeństwach Europy.

SZPIEG

Jest to typ postaci niewątpliwie negatywnej. Cechą jego działań jest **podstęp, zdrada**, a także **przekupstwo**, ponieważ często ludzie podejmują się szpiegostwa dla korzyści materialnych. Szpieg działa w **tajemnicy**, musi posiadać podwójną tożsamość, a więc występuje w **masce**, czy **przebraniu**, nawet jeśli nie jest to dosłownie rozumiana zasłona twarzy i ciała, a tylko przybrany dla zdobycia zaufania tych, których zamierza zdradzić sposób bycia, głoszone poglądy itp. Drobniejszą odmianą **szpiega** będzie również carski **szpicel**, z którym mamy do czynienia np. w *Kordianie* Słowackiego.

SZTUKA

Pod hasłem tym gromadzimy wypowiedzi na temat sztuki w ogóle, jej roli (czy misji), sposobu jej funkcjonowania w społeczeństwie, a także wypowiedzi na temat tych rodzajów sztuki których nie obejmują hasła: **teatr, muzyka, taniec, śpiew, poezja** oraz **literat i słowo**.

ŚLUB

W utworach literackich często pojawia się opis momentu ślubu, złożenia sobie **przysięgi** przez dwóch małżonków. Trudno opisać ten moment literacki motywem **małżeństwo**, bo chodzi tu o konkretny akt. Złożenie ślubu stanowi przyjęcie na siebie **obowiązku** i wymaga dochowania **wierności**. Wiadomo, jak doniosłe znaczenie i jak wielką moc, uruchamiającą działanie **przeznaczenia**, może ów akt mieć, dzięki m.in. *Lilijom* Mickiewicza czy *Nie-Boskiej komedii* Krasińskiego.

ŚMIECH

Hasło to odnosi się nie tylko do szczególnego grymasu twarzy, ale także do sytuacji budzących śmiech (a jako że nic tak nie odróżnia ludzi od siebie, jak poczucie humoru - **to, co budzi śmiech** jest wielce znaczące). Odgłosy śmiechu oraz przemyślenia ze śmiechem związane odnajdujemy w całej literaturze. Już Kochanowski pisał:

„Sam ze wszystkiego stworzenia
Człowiek ma śmiech z przyrodzenia;
Inszy wszelaki zwierz niemy

Nie śmieje się, jako chcemy.” [*Pieśń świętojańska o Sobótce*]

Mamy też oświeceniowe: „I śmiech niekiedy może być nauką” oraz niewesołą historię osoby okaleczonej w *Człowieku śmiechu* Wiktora Hugo (opowiadanie pod takim samym tytułem napisał również J.D. Salinger), która to książka stała się swego czasu lekturą epoki. O śmiechu pisał Bergson, Nietzsche, Darwin. Uśmiech Mony Lisy pozostaje frapujący od setek lat... Ciekawe jest tropienie śmiechu w dramacie. I nie zapominajmy o „he, he” Stanisława Przybyszewskiego.

ŚMIERĆ

Śmierć stanowi najistotniejszy problem egzystencjalny, określa **kondycję ludzką**. Jest wyzwaniem dla **dumy** z osiągnięć człowieka w opanowywaniu i

poznawaniu świata oraz siebie samego dzięki **rozumowi**, **nauce** i coraz doskonalszej technice. Śmierć niweczy wszystkie usiłowania i wszystkie **nadzieje**. Zagraża w każdej chwili i właściwie przez cały czas podgryza życie człowieka jak **robak** drążący pień drzewa, by na końcu je powalić. „Bo na tym świecie Śmierć wszystko zmiecie, / Robak się lęgnie i w bujnym kwiecie” - pisał Antoni Młczyński (*Maria*). Upływ **czasu**, **przemijanie** przypomina o tym, że w końcu przeminie wszystko. Nic na świecie nie daje - wobec świadomości nieuchronnej śmierci - trwałego oparcia; stąd rodzi się myślenie o **marności** wszystkiego. Postawa taka: patrzenia na świat w perspektywie zagrożenia zniszczeniem i śmiercią rodzi **melancholię**, która do surowego **vanitas** dodaje **tęsknotę** za tym, co było (stąd pewna predylekcja do **ruin**). Zajęciem melancholika jest **wspominanie** i nieukożona **żałoba**; (zob. też: **trup**, **grób**, **gotycyzm**, **pogrzeb**, **nieśmiertelność**).

ŚMIERĆ BOHATERSKA

Wyróżniliśmy ten szczególny rodzaj **śmierci**, ponieważ stanowi on jedną z dróg do **nieśmiertelności**. Śmierć wymagająca **odwagi**, poniesiona w **walce**, wreszcie śmierć jako ofiara na rzecz własnej społeczności - jest po pierwsze śmiercią celową (co przeciwstawia się idei **vanitas** związanej z samą śmiercią jako taką), a po drugie zapewnia **pamięć** o imieniu i **czynach** bohaterki czy bohatera. Pod pewnym względem śmierć bohaterska zbliża się do **samobójstwa**: często bohater świadomie decyduje się śmierć, jest to więc śmierć z wyboru.

ŚPIEW

Hasłem tym zaznaczaliśmy fragmenty mówiące o śpiewie jako jednej z form **sztuki**, wywołującej szczególne wzruszenia, będącej połączeniem **muzyki** i **słowa** (często **poezji**), ale wskazywaliśmy też niektóre z miejsc w tekście, gdzie bohaterowie śpiewają. Są to miejsca znaczące, np. to, że w *Hamlecie* Ofelia śpiewa jest po części sygnałem jej obłędu, po części zaś sygnałem pewnej zmiany charakteru samego tekstu - dziewczyna na swój sposób dokonuje oceny moralnej bohaterów, pokazuje, że dokonała rozpoznania rzeczywistej sytuacji.

ŚWIATŁO

Motyw ten przeznaczony jest do zaznaczania fragmentów, w których opisy oddziaływania lub przemian światła (wschodów i zachodów słońca, tajemniczego blasku księżycowego itp.) mają wpływ na postrzeganie rzeczywistości, oddają stan psychiczny bohaterów, czy wręcz dają wgląd w prawdę o świecie. Z tym ostatnim przypadkiem mamy do czynienia np. w *Marji* Młczyńskiego (która, niestety, nie znajduje się obecnie w lekturach szkolnych), kiedy Wacław wraca nocą do swej ukochanej Marji, dopełniwszy warunków, które miały zapewnić akceptację ich związku, pełen nadziei na spokojne, szczęśliwe życie i spełnienie swej miłości. Wchodzi przez okno do sypialni Marji - zupełnie w guście kochanka romantycznego - lecz na łożu zastaje jej ciało nie uśpione, ale martwe. W drodze i w pokoju Marji towarzyszy Wacławowi księżyc, którego „twarz” zdaje się być ironicznie uśmiechnięta - jakby szydził on z bezowocnych usiłowań i daremnych pragnień ludzkich. Światło księżycy, padając na trupa dziewczyny, daje mu pozór życia - Wacław stara się początkowo ocucić Marię, a kiedy odkrywa prawdę (że podstępnie

wywabiono go z domu, żeby Marię zamordować), popada w szaleństwo. Światło księżycy, zwyczajowo oświetlające schadzki kochanków i tu przywołane początkowo w pozornie podobnej funkcji, ostatecznie służy odświeżeniu prawdy o ironii tragicznej, wpisanej w los człowieka, ironii określającej jego kondycję.

W *Sklepiach cypryjskich* Schulza znajdziemy natomiast opis oddziaływania silnego światła słonecznego - skutkiem czego latem słońce jakby nakłada na wszystkie twarze tę samą maskę swych czcicieli, tj. nadaje wszystkim twarzom ten sam grymas.

Ponadto istnieją oczywiście jeszcze konwencjonalne znaczenia wschodu słońca (zmartwychwstanie, początek życia) i zachodu (śmierć, początek panowania mrocznych sił zła); zob. też: **pozory, cień**.

ŚWIĘTOSZEK

Cechuje go fałszywa, zewnętrzna **pobożność** - za to okazywana bardzo demonstracyjnie (**dewocja**). Sztandarową postacią jest tu Tartuffe, bohater komedii Moliere'a, którego nazwisko stało się synonimem takiej postawy; jest to jeden z typów bohatera (zob. też: **religia**).

ŚWIĘTY

Przykładów sposobu życia, który znamionuje świętość dostarczała w średniowieczu literatura hagiograficzna (należy do niej *Legenda o świętym Aleksym*). Wszystkie czyny świętego, wszystkie jego decyzje podporządkowane były nakazom **pobożności** i **religii**, ukierunkowane na **Boga**. W późniejszych epokach odnajdziemy nawiązania do niektórych elementów, które definiowały postawę świętego, takich jak **miłosierdzie**, **poświęcenie**, mistyczny, bezpośredni kontakt ze sferą nadprzyrodzoną, czynienie **cudów**, dar **proroczy** i inne. Na świętego stylizowana jest postać księdza Piotra z *Dziadów* Mickiewicza.

ŚWIT

Występuje jako przeciwwaga dla **nocy**, kojarzonej z tajemnicą, zacieraniem znaczeń (w mroku), a wreszcie porą działania sił zła. O świcie wszystko się wyjaśnia, rzeczom zostają przywrócone właściwe miary i znaczenia; kontrastowany z nocą świt jest porą odnowienia życia i **zmartwychwstania** - a więc „porą Chrystusową”.

TAJEMNICA

Dochowanie tajemnicy jest dowodem **wierności**. Jednakże w romantyzmie zrodził się problem związany z oceną działań z pobudek patriotycznych, podejmowanych w sposób niejawnym (spisków, tajemnych związków i przysiężeń). Działanie jawne, podejmowanie otwartej walki wiązało się z etosem **rycerskim** i było tradycyjnie jednoznacznie oceniane pozytywnie. Działanie w ukryciu łączy jednak spiskowców i np. **szpiegów**, wymaga **maski**, **przebrania**, niekiedy **kłamstwa**, przez co jego ocena moralna musi być niejednoznaczna. Przykładem takiego „zatrucia” przez tajemnicę jest Hamlet. Tajemnica może też dotyczyć planowanego **podstępu**, a nawet **zbrodni** - jak w *Kordianie*. W tekście tym, choć planowane w tajemnicy morderstwo (właśc. **tyranobójstwo**) ma stanowić wymierzenie sprawiedliwości, jednak w sposób nieunikniony wzbudzać musi wątpliwości natury moralnej.

TANIEC

Taniec może wyrażać zarówno smutek, jak i radość. W średniowieczu zrodził się motyw tańca śmierci - **danse macabre**, ukazujący równość wszystkich wobec śmierci, jej nieuchronność. Taniec może być także symbolem **tradycji**, patriotyzmu. W *Panu Tadeuszu* niezwykle ważnym tańcem jest polonez jako symbol **historii**, oznaka polskości. Tańczony był podczas ważnych uroczystości, co jeszcze bardziej podkreślało jego rangę. *Wesele* Stanisława Wyspiańskiego ukazuje taniec ludowy, skoczny, który łączy różne grupy społeczne (tu pozornie), ale pojawia się tam również **taniec chocholi**, będący symbolem machinalnego powtarzania utartych ruchów, bezmyślności działań, **zaczarowania** umysłu przez schematy myślenia. Jako dziedzina **sztuki** taniec związany jest z **muzyką** (por. Kochanowskiego *Pieśń świętojańska o Sobótce*).

TCHÓRZOSTWO

Bojaźliwość przejawiająca się unikaniem „niewygodnych”, trudnych bądź **niebezpiecznych** sytuacji jest częstym motywem w literaturze pięknej. Tchórzami okazują się np. Papkin w *Zemście* oraz Chilon Chilonides w *Quo vadis* - słowa tych bohaterów o własnej **odwadze**, dzielności i chęci do walki nie znajdują pokrycia w ich zachowaniu.

TEATR

Motywy tym opisywać będziemy fragmenty dzieł, w których pojawiać będzie się teatr jako szczególne miejsce akcji (*Lalka* Prusa) lub teatr jako przedstawienie (w *Hamlecie* dwór odwiedza grupa teatralna i odgrywa sztukę napisaną przez tytułowego bohatera). Teatr bywa też metaforycznym **obrazem świata** (czy: stosunków społecznych), względnie **kondycji ludzkiej** (zob. też: **theatrum mundi**)

TESTAMENT

Ostatnia wola, wyrażona słownie (w formie przesłania dla potomków lub późniejszych pokoleń) lub pisemnie (jako dokument) stanowi niekiedy istotny element fabuły, jako że jest to bardzo ważną instytucją naszej kultury. Motyw związany niekiedy z motywem **dzieciństwem**, jednakże ten akt rozrachunku ze światem może przybierać różne ciekawe formy (por. testament Papkina; czy zwierzenia w wierszu *Testament mój* Słowackiego).

TĘSKNOTA

Postanowiliśmy zwrócić uwagę na ten wyjątkowy stan ducha. Tęsknimy za drugą osobą, własnym **dzieciństwem**, czy krajem. Tęsknota za **ojczyzną** łączy się z motywem **pielgrzyma** (zob. *Pielgrzym*, *Sonety krymskie* Mickiewicza) i **emigranta** (zob. *Hymn* Słowackiego). Tęsknota za drugą osobą pojawia się np. w *Pieśni XVII (I)* Kochanowskiego - kluczowa jest tu postać Penelopy, żony Odysa. Tęsknotę za dzieciństwem znajdziemy w utworach, które opisują ten etap życia człowieka jako swoistą **Arkadię**.

THEATRUM MUNDI

Świat jako teatr to jeden z klasycznych (i płodnych np. w antropologii) obrazów świata, opisujących życie ludzi jako **aktorów**, mających za zadanie odegrać swoje życiowe role **na scenie świata**. Motyw ten bogato wykorzystywany jest w literaturze pięknej - szczególnie w epokach nawiązujących do myśli antycznej

(w renesansie wykorzystywany np. przez Jana Kochanowskiego). W *Lalce* Prusa w swoisty sposób łączy się także z motywem **maski**.

TŁUM

Jego synonimy to: **masa**, **motłoch**, **tłuszcza**. Tłum to twór przerażający dla wielu (np. myślicieli i poetów), innych zaś zachwycający swą **siłą**; stanowi ważny temat XIX i XX wieku. Znajdziemy refleksje na temat tłumy i u Norwida, i w *Nie-Boskiej komedii* Krasińskiego; dużo (i z odrazą) pisze o tłumie Kasprowicz.

TRUCIZNA

Może oznaczać swoiste narzędzie zbrodni, przed którym drżą i od którego giną królowie (zob. *Hamlet* Shakespeare'a); może także zyskać znaczenie przenośne i w tym sensie łączyć się z innym motywem, choćby takim jak **miłość tragiczna** (zob. *Cierpienia młodego Wertera* Goethe'go) - „zatruwająca” życie swych **ofiar** (zob. też: **wąż**).

TRUP

Ciało człowieka zmarłego, będące namacalnym znakiem obecności **śmierci** budzi automatycznie przerażenie, **strach**, narusza porządek egzystencji i aby ów porządek przywrócić, należy poddać trupa odpowiednim zabiegom i ukryć jego rozkład przed oczami żyjących. Wiąże się z tym wiele **obrzędów** (balsamowanie lub kremacja, złożenie do grobu. (zob. też: **śmierć**, **żałoba**, **pogrzeb**, **grób**, **cmentarz**, **gotycyzm**). Fantazmatyczne twory takie jak **upiór**, czy **wampir** budzą przerażenie, ponieważ są trupami „niedoprowadzonymi do porządku”. Naruszenie porządku stanowi też pojawiający się żyjącym **duch** - to, że nie podążył on za swoim ciałem do innej rzeczywistości, oddzielonej od świata żyjących stanowi rodzaj egzystencjalnego skandalu.

TWÓRCZOŚĆ

Podczas gdy **stworzenie** traktujemy tu jako czynność „boską” i odnosimy do początków wszechświata, **twórczość** łączmy ze sferą działań ludzkich, artystycznych (zob. też: **artysta**, **sztuka**, **poeta**, **literat** i in.).

UCZEŃ

Jeden z typów bohatera. Odkąd **dziecko** znajdzie się w **szkole** jego życie zmienia się i zaczyna rządzić się innymi regułami. Za pomocą tego hasła staramy się wskazać cechy tego nowego stanu oraz roli społecznej.

UCZTA

Hasło to wykorzystaliśmy do zebrania fragmentów ukazujących celebrację posiłków w dawnych epokach. Istotne jest to np. w *Quo vadis* Sienkiewicza (a wcześniej w będącym dla Sienkiewicza wzorem *Irydionie* Krasińskiego), gdzie ucztowanie, które cechuje nadmiar zbytku i rozkoszy, ma charakteryzować zarówno schyłkową epokę kultury rzymskiej, jak też jej aktorów - jako zdegenerowanych moralnie (dekadentów jednym słowem).

URODA

Dołączając ten motyw do naszej listy, mieliśmy na uwadze urodę szeroko

rozumianą; hasło to ma służyć wskazywaniu różnych sposobów dbania o wygląd i pielęgnacji **ciała** (kąpiele, upinanie fryzur, czynności związane z ubieraniem się i upiększaniem w ogóle). Fragmenty te, zebrane razem, mogą dać ciekawy materiał socjologiczny.

UMIARKOWANIE

Postawa zachowania umiaru we wszystkim (w uczuciach, pożądaniu, dumie z własnych osiągnięć, jedzeniu i piciu, zaufaniu wskazówkom filozofii) zalecana była szczególnie w epokach, w których wartość stanowił zdrowy rozsądek, **rozum** (a więc np. w renesansie, czy oświeceniu). Zastosowanie się do tych zaleceń miało prowadzić do wybrania „środkowej drogi”, (sławnej „miedzy” Kochanowskiego) i pozwolić w każdej sytuacji znaleźć **złoty środek**, unikając rozwiązań pod różnym względem ekstremalnych.

UPADEK

Za pomocą tego hasła chcieliśmy wskazywać na sytuacje różnego rodzaju schyłku czy niepowodzenia. Chodziło nam przede wszystkim o sytuacje upadku duchowego, momenty kryzysu etycznego lub ideowego. Dlatego w pewien sposób pokrewne i uzupełniające są: motyw **grzechu** (rozumianego jako upadek moralny oraz zachowanie określane tak w związku z kategoriami religijnymi), a także **kłeska** (jako fiasko planów i działań) i **rozzarowanie** (jako bardziej dotyczące emocji i idei).

UPIÓR

Jedna z postaci fantazmatycznych: zmarły nawiedzający żyjących, co jest znakiem, naruszenia „naturalnego” porządku, oddzielającego świat żywych od świata umarłych. Opowieść o upiorze rozpoczyna *Dziady* Mickiewicza.

URZĘDNIK

Zadaniem urzędnika jest służyć utrzymaniu porządku w **państwie** (poprzez pracę na rzecz rozmaitych tworzących je instytucji). W pewnym sensie, nawet gdy chodzi o urzędnika niskiej rangi, uosabia on ów porządek oraz prawo wyznaczające reguły zachowania ładu społecznego. Szczytność funkcji urzędnika jest zagrożona skażeniem, gdy porządek państwa nie jest uznawany za sprawiedliwy przez społeczeństwo, którego dotyczy. Osobiste **pokusy** czyhające na urzędnika to m.in. możliwość wbicia się w **pychę** z powodu posiadanej **władzy**, a także przyjęcie postawy **służalności** wobec przełożonych (zjawisko to ukazane zostało w *Dziadach* Mickiewicza w związku z postacią Senatora i otaczających go urzędników). Niebezpieczeństwem pochodzącym z innego porządku jest zbytnia uległość wobec racji **rozumu**, a zapominanie o „**sercu**”, czyli o współczuciu wobec sytuacji bliźnich, ludzkiej solidarności.

VANITAS

Motyw vanitas ma swe źródła w biblijnej księdze Koheleta, który pisał: „marność nad marnościami i wszystko marność”. Oznacza to, że wszystko przemienie, świat nie jest wieczny. Do motywu tego nawiązywał Mikołaj Sęp Szarzyński w swoich sonetach, np. pisząc o marności człowieka, który ginie jak **cień** w *Sonecie II*, „Na one słowa Jopowe”.

WALKA

Pod hasłem tym pragnęliśmy zgromadzić opisy walk w czasie **wojny** (a więc przedstawienia **bitew**), jak również starć innego rodzaju, np. duchowych; (zob. też: **pojedynek**, **bijatyka**, **walka klas** itp.).

WALKA KLAS

Hasło ściśle związane z nastrojami **rewolucyjnymi**, a historycznie - z walką **robotników** o prawa pracownicze i zmianę stosunków **własności**.

WAMPIR

Postać fantazmatyczna, umiejscowiona pomiędzy światem zmarłych, a światem żyjących (z powodu tego pomieszczenia kategorii, jakie można mu przypisać stanowi odmianę **potwora**). Wampir żywi się **krwią**, jest więc rodzajem **trupa** żerującego na żywych (metaforyka krwi jest kluczowa dla tej postaci). Jego byt związany jest z porą **nocną** (światło **słońca** ma unicestwiać wampiry), **księżycem**, często zamieszkuje stare **zamki** lub inne romantyczne **ruiny**.

WARSZAWA

Młodsza stolica Polski została wyróżniona wśród innych **miast**, ponieważ na jej temat pojawia się zdecydowanie najwięcej wypowiedzi literackich. Charakteryzują one Warszawę jako miasto-**buntownika** („Warszawa jedna twej władzy się urąga,/ Podnosi na cię rękę i koronę ściąga”), potencjalne miejsce wybuchu **rewolucji** (to tu przecież w jednej z ulic świecą zielone oczy Kilińskiego, jak pisał Słowacki w *Uspokojeniu*) oraz miasto-**feniksa** (wciąż odradzające się po kolejnych klęskach i próbach unicestwienia go).

WAŻ

W Biblii postać węża przyjmuje **szatan**, by **skusić** pierwszych ludzi do **grzechu** nieposłuszeństwa wobec zakazu Boga i doprowadzić do wygnania ich z **raju**. Symbolizuje działanie **podstępne**, **zdradzieckie**, ze względu na rozdwojenie języka - **kłamstwo**, a ze względu na stosowanie jadu do uśmiercania ofiar - kojarzony jest z **trucizną** (zatruciem, skażeniem) i **śmiercią**.

WDOWA

Sytuację wdowy określa utrata **męża**, a wraz z nim nie tylko bliskiej osoby, ale przede wszystkim członka rodziny gwarantującego jej byt materialny (zamknięcie kobiet w sferze domowej, czyniło mężczyznę jedynym żywicielem rodziny - sfera zewnętrzna była przypisana jemu i to on mógł zdobyć **pracę**). Jeśli wdowa zostaje z dziećmi (teraz pół-**sierotami**) spada na nią obowiązek nie tylko wykonywania wszystkich prac domowych, wychowania i wykształcenia dzieci, ale także zdobycia środków na utrzymanie rodziny. Z wdowieństwem łączą się więc pojęcia **żałoby** i **samotności**; należy jednak pamiętać także o „wesołej wdówce”, dla której brak męża oznacza wolność od zobowiązań.

WDOWIEC

Śmierć **żony** może łączyć się z utratą **gospodyni**, zajmującej się pracami domowymi oraz opieką nad **dziećmi** (tak było np. w przypadku Boryny z *Chłopów* Reymonta). Wtedy najczęściej mężczyzna stara się znaleźć sobie nową towarzyszkę życia. Czasem obowiązki gospodyni w domu wdowca

przejmuje najstarsza **córka** (taką rolę w domu swego ojca pełniła Lota z *Cierpień młodego Wertera*). Niekiedy wdowiec po stracie towarzyszkę życia wybiera **samotność** (zob. też **mąż, żona, małżeństwo, śmierć, żałoba**).

WESELE

Niezwykle charakterystyczne są opisy tej szczególnej zabawy i uczyty urządzanej z okazji ślubu - przybiera ona niekiedy kształt karnawałowego szaleństwa. Jednocześnie uczestnicy **zabawy**, pośród panującego na zewnątrz szału używania i radości, mają dziwną skłonność do analizy własnego życia oraz życia społeczności uczestniczącej w uroczystości (tak jest zarówno w *Weselu* Wyspiańskiego, jak i na weselu Jagny i Boryny w *Chłopach* Reymonta).

WIATR

Jeden z **żywiotów**, bywa niekiedy groźny, czasem niesie ze sobą znaczenie **zmiany**; jako motyw wiatr pełni istotną rolę np. w wierszach o tematyce tatrzańskiej, ale występuje też np. w *Sonetach krymskich* Mickiewicza.

WIERNOŚĆ

Wierność jest jedną z **cnót** pozwalających wypełnić **obowiązek** (tak wobec **rodziny**, jak **ojczyzny**). Jest też jedną z cech, których oczekuje się z jednej strony od **żołnierzy**, zaś z drugiej od **sług**.

WIERZENIA

Pod hasłem tym chcieliśmy zebrać relacje o wierzeniach nie do końca ściśle powiązanych z **religią**, często wyrastających z **tradycji ludowej**. Należą do nich np. przekonania żywione na temat kontaktów zmarłych ze światem żyjących (wiara w **duchy, upiory**), czy tradycje dotyczące odczytywania jako **omen** znaków takich jak pojawienie się komety, zaćmienie słońca, anomalie pogodowe i in. (zob. też: **zabobony**).

WIEŚ

Motyw służy do wskazywania na fragmenty o tematyce sielskiej, a także na te, które charakteryzują specyfikę życia wiejskiego, przeciwstawianego często egzystencji miejskiej (zob. też: **chłop, gospodarz, gospodyni, sarmata, sielanka, miasto**).

WIEDZA

W odróżnieniu od **roзумu**, czy **mądrości** jest to określenie tej właściwości umysłu, czy **duży**, którą posiada np. Guślarz w *Dziadach*; istotna wiedza na temat świata jest też tym, do czego dąży Faust. Wiedza różni się nieco od mądrości - owej roztropności, o której wiele pisano i w renesansie, i w oświeceniu; do wiedzy dochodzi się często właśnie na drodze pozarozumowej.

WIEŻA BABEL

Klasyczny motyw biblijny, wskazujący z jednej strony na postawę ludzkiego buntu wobec potęgi **Boga** (sama wieża miała swym ogromem wdzierać się w dziedzinę boską), zaś z drugiej strony przypominający o tym, że wszelkie „niebotyczne” przedsięwzięcia ludzkości skazane są na nieuchronną **klęskę** (przez niemożność porozumienia się wszystkich ludzi - pomieszanie języków - ich wspólny **czyn** zostaje zniweczony).

WIĘZIENIE

To miejsce, w którym zamknięty **więzień** dotkliwie odczuwa pozbawienie go **wolności**. Pojęcie to bywa często używane metaforycznie np. Hamlet mówi: „Dania jest więzieniem”.

WIĘZIĘŃ

Nie musi być przestępcą, **zbrodniarzem**, ale cechą go charakteryzującą jest pozbawienie **wolności** (zob. też: **zesłaniec**, **emigrant**, **wygnanie**, **więzienie**).

WINA

Motyw przewinienia może być przedstawiany w dwojaki sposób: jako poczucie moralnej **odpowiedzialności** bohatera za swój czyn (odczuwanie winy) albo odbieranie owego czynu jako karygodny przez otoczenie (zarzucanie komuś winy). Winny czuje się np. Winicjusz, który - kierowany pożądaniem i samolubstwem - naraża Ligię na zerwanie kontaktu z rodziną i niebezpieczeństwo (*Quo vadis*).

WINO

Motyw właściwy dla anakreontyków, obecny np. w *Pieśniach* Horacego i Kochanowskiego, a także w poezji filomatów; związany z **zabawą**, **uczta**, **jedzeniem**. Idąc za mitologią grecką, wino wnosi w ziemską egzystencję pogodę ducha, dionizyjski żywioł zabawy, z drugiej zaś strony odkrywa **prawdę** o nas samych (*in vino veritas*, jak głosi starożytna sentencja).

WIOSNA

Jako pora roku wiosna związana z odrodzeniem życia, młodością i nadzieją na przyszłe plony. Motywem tym oznaczamy fragmenty różnorako opisujące tę przemianę, a często przy tym metaforycznie określające sytuację jednostki lub grupy (tak np. w *Chłopach* Reymonta, czy *Przedwiośniu* Żeromskiego).

WIZJA

Pod hasłem tym zbieramy zarówno fragmenty, w których deklarowana jest lub uzasadniana wiara w możliwość dostąpienia wizji, jak również konkretne opisy samych wizji. Jako wizję rozumiemy doznanie we **śnie** lub na jawie pewnego rodzaju **syntetycznego obrazu rzeczywistości**, który staje się następnie podstawą **wiedzy** i może kierunkować działania ludzkie (zob. też **prorok**, **proroctwo**). Warto zaznaczyć, że od **przywódcy** oczekuje się również, żeby posiadał wizję (niekoniecznie pochodzącą ze źródeł nadprzyrodzonych) - dotyczącą sprawowania przez siebie rządów i celów, które zamierza osiągnąć kierując społecznością ludzką.

WŁADZA

Jest to zwierzchnictwo nad innymi, przywilej (lub zdolność) rządzenia innymi. Rodzi się z niej **pokusa** nadużyć: stosowania **przemocy**, czy też **pychy**. W literaturze spotykamy wiele przemyśleń na temat władzy, jej źródeł i legitymizacji oraz **odpowiedzialności** związanej z jej sprawowaniem (zob. też: **król**, **przywódca**, **urzędnik**, **sędzia** i itp.)

WŁASNOŚĆ

Hasło dotyczy zarówno bezpośrednio majątku (i tu wiąże się z takimi hasłami i motywami jak **bogactwo, bieda, pieniądz, ziemia**), jak również własności rozumianej bardziej metaforycznie (niekiedy i ludzie bywają traktowani jak czyjaś własność). Własność rodzi **władzę** i może stać się powodem **walki klas** (zob. też: **dziedzictwo, rewolucja**).

WODA

Jako jeden z **żywiotów** woda związana jest z siłą życiodajną **natury** (obok **słońca**). Może być jednak również żywiołem niszczycielskim - np. podczas **powodzi**. Jej fluktuacje związane są z wpływem **księżyca** i dlatego woda była uważana za żywioł żeński (zob. też: **rzeka, morze, deszcz**).

WOJNA

Kiedy w grę wchodzi poważny **konflikt** zbrojny, angażujący całe państwa lub znaczną część ich społeczności (**wojna domowa**) - konsekwencje są bardzo poważne: wojna oznacza nie tylko **walkę** (bitwy) na frontach, w której giną **żołnierze**, ale także **głód, pożary**, zniszczenia miast i wsi, **cierpienie** ludności cywilnej, szerzenie się **chorób**. Wojna, będąc zaburzeniem porządku społecznego i formą zinstytucjonalizowanej **przemocy**, stwarza warunki do rozmaitych nadużyć - przede wszystkim nadużyć **władzy** oraz do **okrucieństw** popełnianych w nadziei, że w wojennym zamęciu **zbrodnicze** czyny uda się zachować w tajemnicy. Oczywiście wojny służą załatwianiu różnych **interesów**, przede wszystkim politycznych. Choć wojny powodują na ogół załamanie się **handlu**, niektórzy umieją wykorzystać tę okazję, by osobiście się wzbogacić, np. Wokulski, bohater *Lalki* Prusa zrobił majątek na dostawach dla wojska (zob. też: **przywódca, śmierć bohaterska**).

WOJNA POKOLEŃ

Utarte określenie na waśnie między rodzicami (**ojcem** i/lub **matką**) a **dziećmi**. Niekiedy mogą przybierać formy dramatyczne, najczęściej jednak **konflikt** sprowadza się do **kłótni**, podczas których dzieci starają się wywalczyć dla siebie **wolność** w zakresie decydowania o własnym stylu życia oraz o swej drodze do **dorobności**. Na innej płaszczyźnie można mówić o wojnie pokoleń, gdy dochodzi do konfrontacji dwóch generacji literackich czy politycznych, które różni światopogląd, systemem wyznawanych i promowanych wartości itp.

WOLNOŚĆ

Choć w pierwszym odruchu każdy jest przekonany, że wie, czym jest wolność (zwłaszcza, gdy chodzi o jego osobistą wolność), nie jest to pojęcie jednoznaczne i bywa rozmaicie definiowane. Konserwatyści wolą np. mówić nie o jednej, uniwersalnej wolności, ale o **wolnościach** (w lm), czyli możliwościach decydowania i wyboru w określonych dziedzinach życia prywatnego i publicznego. Z całą pewnością można jedynie powiedzieć, że przebywanie w zamknięciu - **więzieniu**, odbiera człowiekowi wolność w sensie fizycznym. Istnieje jednak inny rodzaj wolności (możemy nazwać ją **wolnością ducha**), związanej z **odwagą** wyznawania i głoszenia własnych przekonań. Konrad w III części *Dziadów* przekonywał: „Ludzie! każdy z was mógłby, samotny, więziony,/ Myślą i wiarą zwałać i podźwigać trony.”

WRÓG

Pod tym hasłem zbieramy definicje i opisy sposobu działania wszystkich tych, którym przypisuje się miano wroga. Bywają sytuacje bardziej klarowne, jak np. **wojna**, kiedy wróg jest niejako odgórnie wskazany - choć w perspektywie relacji między jednostkami nie musi być to proste, co pokazał m.in. Remarque. Najczęściej zdefiniowanie wroga jest związane (negatywnie) z autoidentyfikacją. W sensie metaforycznym wrogiem - ze względu na swą niszczyielską działalność względem człowieka - nazywany bywa również **szatan**, a także **los** (zob. też **obcy**).

WSPOMNIENIA

Wspomnienia są funkcją **pamięci**, osobistym zmaganiem z władzą **czasu** nad człowiekiem, z **przemijaniem**. Dzięki wspomnieniom budujemy własną tożsamość, a także tworzymy prywatną wizję historii, którą możemy następnie przekazać jako swoiste **dziedzictwo**. Z drugiej strony wspomnienia są pożywką całkowicie w nich zanurzonej **melancholii**. Wspólne wspomnienia są też ważnym tworzywem więzów nazywanych **miłościami** (np. Gustaw z *Dziadów* jest całkowicie pochłonięty wspomnianiem chwil spędzonych z ukochaną).

WSPÓŁPRACA

O wartości i wadze współpracy, a więc skoordynowanej **pracy** wielu osób, pisali m.in. pozytywiści - bez niej heroiczne wysiłki „siłaczek” muszą pójść na marne i zakończyć się **klęską**.

WYGNANIE

Nierzadko spotykamy się z nawiązaniem do sytuacji banicji - niekiedy dosłownego wypędzenia z kraju (ta dotyczy **emigrantów**, **zesańców** itp.), innym razem chodzi o wykluczenie ze społeczności ludzkiej w ogóle (w taki sposób kreśli portret Judasza Kasprowicz w swych *Hymnach*).

WYRZUTY SUMIENIA

W tekstach literackich dość często zwraca się uwagę na sytuacje, w których bohater odczuwa psychiczny dyskomfort w związku ze swoimi **czynami**. Są to sytuacje, w których dokonuje się rodzaj etycznej samooceny, ponieważ ów dyskomfort (mniejszy lub większy - niekiedy nasilony do tego stopnia, że wpędza winowajcę w **szaleństwo**) związany jest z poczuciem, że nasze postępowanie jest niezgodne z obowiązującymi normami. Można więc powiedzieć, że wyrzuty sumienia są procesem odróżniania **dobra** od **zła**.

WYSPA

Jako miejsce odizolowane i otoczone żywiołami, wyspa jest idealna, by umiejscowić na niej "inny świat": wyspa może być enklawą dziewiczej natury, archaicznej cywilizacji, miejscem, gdzie w oderwaniu od dalekiego "zepsutego świata" zrealizowano projekt społeczeństwa sprawiedliwego i zapewniającego szczęście obywateli (por. mit Atlantydy, wyspa Nipu z Mikołaja Doświadczyńskiego przypadków Krasickiego). Na wyspach zwykle sytuuje się wszelkie utopie. Wyspa może też być miejscem przemiany, czy sprawdzenie swoich możliwości, umiejętności i sił (tak było w przypadku Robinsona Cruzoe). Wyspa, szczególnie ta bezludna, wiąże się z marzeniem o samotności (i w związku z tym całkowitej wolności). Wreszcie wyspa może kryć rozmaite

tajemnice (por. *Wyspa skarbów* Stevenson).

WZROK

Wiąże się z nim wielka władza - wszak we wzroku skupia się moc **duszy** i wola. Spojrzenie często odgrywa ważną rolę w różnych interakcjach społecznych, w których przecież nie tylko **słowa** znaczą i wpływają na rzeczywistość, ale również np. postawa **ciała** i treści przekazywane dzięki **oku**.

ZABAWA

Hasłem tym sygnujemy fragmenty będące opisami zabaw, jakim oddają się bohaterowie literaccy, a także wypowiedzi na temat tego, czemu służy zabawa jako taka i jakie jest jej znaczenie w ludzkim życiu.

ZABOBONY

Pod tym hasłem zbieramy rodzaj **wierzeń**, dla których trudno żywić jakikolwiek szacunek.

ZAMEK

Zwykle jest siedzibą **królów** i **rycerzy**, świadkiem **historii** i obiektem romantycznych marzeń o przeszłości. Bywa też interpretowany w kategoriach psychoanalizy (Jungowskiej) jako obraz jaźni, przy czym jego **piwnice** oraz nieuczęszczane **tajemnicze** zakamarki stanowią odpowiednik nieświadomości i podświadomości, zaś zaludniające zamkowe wnętrza postaci - mężczyźni i kobiety - odwzorowują męskie i żeńskie aspekty jaźni (animusa i animę).

ZARĘCZYNY

Moment oficjalnego podjęcia decyzji o **ślubie** bywa osobnym rytuałem.

ZAŚWIATY

Poza **rajem**, **czyśćcem** i **piekłem** oraz obrazem mitologicznego Hadesu bywają także inne wyobrażenia na temat życia pośmiertnego, choćby w *Mistrzu i Małgorzacie* Bułhakowa. Wszystkie zbieramy pod tym tytułem.

ZAZDROŚĆ

Bywa kołem zamachowym szeregu zdarzeń, napędzając ludzi do działania. Za pomocą tego hasła zwracamy uwagę na te momenty w tekście, w których zazdrość jest raczej siłą kierującą postępowaniem niż tylko uczuciem.

ZBAWIENIE

Motyw biblijny. Ostateczne uwolnienie człowieka spod władzy **zła** i pokusy **grzechu** może być dokonane tylko przez będącego wcieleniem dobra **Boga** lub jego syna, boga-człowieka, czyli **Chrystusa**.

ZBRODNIA

O zbrodni mówimy w przypadku **drastycznego naruszenia praw** rządzących społecznością ludzką. Szczególnym przypadkiem jest tu **morderstwo**. Jednakże istnieje szereg **czynów**, które można określić mianem zbrodni, a są czymś innym niż zabicie człowieka - należą do nich np. formy stosowania **przemocy** powodujące wielkie **cierpienie**.

ZBRODNIARZ

Autorzy literaccy chętnie zajmują się postaciami zbrodniarzy, próbami analizy psychologicznej ich psychiki oraz ich działań. Najbardziej znanym zbrodniarzem literackim jest być może „ideologiczny morderca”, Raskolnikow (F. Dostojewski, *Zbrodnia i kara*).

ZDRADA

Pod hasłem tym zbieramy charakterystyczne opisy sytuacji, w których zostało zawiedzione czyjeś zaufanie (przykładem jest np. zdrada miłosna), jak również opisy zachowań traktowanych jako zdrada ideałów. Istnieje wreszcie zdrada polityczna (mająca więcej wspólnego z **obowiązkiem**, niż po prostu czyimś zaufaniem).

ZDROWIE

„Szlachetne zdrowie, nikt się nie dowie, jako smakujesz, aż się zepsujesz”, pisał Kochanowski. Wypowiedzi na temat tego, jak się przejawia zdrowie i jaka jest jego wartość - zbieramy pod tym hasłem (zob. też: **choroba, lekarz**).

ZEMSTA

Zemsta wiąże się z prawami **honoru**, jest rodzajem wymierzania **sprawiedliwości**. Ma ono charakter nieformalny - tzn. odbywa się poza systemem **sądowniczym** (szczególnie w sytuacjach, kiedy system ten nie działa skutecznie) - a jednocześnie bardzo często jest silnie zrytualizowane (przykładem może być włoska vendetta). Dość powszechnie w różnych kulturach przyjmuje się, że zemsty „domaga się” przelana **krew** (krew zabitych z własnego plemienia, **rodziny**, czy **narodu**). Charakterystycznymi cechami zemsty są: paralelność („oko za oko, ząb za ząb”) oraz to, że pomsta za **krzywdę** powoduje poczucie krzywdy u strony przeciwnej i budzi pragnienie zemsty. W ten sposób spirala aktów zemsty może rozkręcać się w nieskończoność. Z zemstą wiąże się wreszcie satysfakcja, co ilustruje znana sentencja: „Zemsta jest rozkoszą bogów”. Motyw zemsty odnajdziemy w *Konradzie Wallenrodzie* oraz *Dziadach* Mickiewicza, w sposób żartobliwy pojawia się ona też w *Panu Tadeuszu* (w kontekście kultury **sarmackiej**); w formie komediowej przedstawił ten styl zachowań Fredro w *Zemście*.

ZESŁANIEC

Kondycja tego typu bohatera jest zbliżona do tej, jaka określa **więźnia**, ale różni się od niej. Zesłaniec często nie przebywa w ciasnej, zamkniętej **przestrzeni**, lecz dzieli go wielka przestrzeń od miejsc rodzinnych, **ojczyzny** (czasami, jak w przypadku gułagu, zesłaniec jest również więźniem zamkniętym w obozie). Niekiedy zesłaniec bywa traktowany przez **władze** skazujące go na **karę** jak **zbrodniarz**, zaś przez społeczność, z której się wywodzi - za więźnia **sumienia** (zob. też: **Syberia**)

ZIARNO

Ważny w chrześcijaństwie symbol, którego rdzeń stanowi obraz ziarna, które dziś zasiane wyda plon dopiero w przyszłości. Ziarnem może być więc **słowo** (np. poety lub nauczyciela, zwłaszcza duchowego przewodnika), **praca** lub **czyn**, który nie przynosi natychmiastowych efektów. Ze względu na powiązanie tego motywu z oczekiwaniem na przygotowaną przyszłość, jest on bardzo bliski

motywowi **świtu**. Dzięki symbolice ziarna można wytłumaczyć sens tego, co na pozór bezsensowne - tak na przykład bohaterowie III części *Dziadów* postrzegają swoje cierpienia jako środek prowadzący do przyszłego odrodzenia narodu. Oddziaływanie tego motywu wykracza zresztą znacznie poza kontekst religijny - symbolika ziarna, które wszędzie dopiero jutro, była bardzo ważna dla pokolenia „przeigranych rewolucjonistów” z lat 1905-1907, np. dla Andrzeja Struga. Motyw ziarna wiąże się też z **wiedzą, nauką**, rozwojem duchowym.

ZIEMIA

Nie myśleliśmy tu o Ziemi jako planecie (wizje z perspektywy kosmicznej opatrywalibyśmy hasłem: **obraz świata**), ale o jednym z **żywiołów**. Jako taka związana była od wieków z wyobrażeniami na temat **ciała** i płodności (ziemia-**matka**). Ziemia jest również żywiołem **melancholii**, przypominając o przytłaczającej ociążałości materii. Z jednej strony z jej łona rodzi się **ziarno**, z drugiej - składane są w nią ciała zmarłych. Kojarzona z **grobami** (szczególnie zaś grobami przodków), ziemia nie tylko przypomina o **śmierci i przemijaniu**, ale też i **historii i dziedzictwie; tradycja** wypisana jest na jej powierzchni za pomocą budowli (lub ich **ruin**) oraz właśnie rozmaicie oznaczanych miejsc pochówku. Istotnym elementem znaczeniowym tego motywu, częściowo powiązanych z tematyką dziedzictwa i **ojczyzny** jest ziemia jako **własność**, część dziedzicznego majątku **rodziny**. Kwestia prawa do posiadania ziemi na własność była dyskutowana (stając się powodem **konfliktów**, w tym również **rewolucyjnych**); np. Mickiewicz był zdania, że cała ziemia jest własnością Boga, zaś ludzie mają jedynie użyczone prawa do niej - o czym z **pokorą** winni pamiętać właściciele ziemscy (zob. też: **szlachcic, sarmata**).

ZIMA

Pora roku kojarzona z dreszczem zimna i smutku zarazem, została zilustrowana chociażby w *Królowej Śniegu* Andersena czy *Chłopach* Reymonta. W literaturze zima jawi się jako niezwykle trudny okres, będący wyzwaniem dla kondycji i zaradności człowieka. Monochromatyczny krajobraz uwydatnia ślady ludzkiej działalności i postępu w okieźnaniu niesprzyjających warunków środowiska. Opisy zimy mogą być ponadto obrazami swoistego piękna przyrody, pokrytego lśniącem lodem i śnieżnobiałym puchem. Bywa wykorzystywana jako metafora **śmierci**, ponieważ jest to czas obumarcia **natury**.

ZŁO

W odróżnieniu **czynów** ocenianych jako złe pomagają takie tematy i motywy jak: **grzech, wina, kara**, czy **wyrzuty sumienia**. Jednakże w tekstach literackich pojawiają się również ogólniejsze wypowiedzi na temat samej istoty zła w perspektywie egzystencjalnej (por. motyw **zbrodni**), metafizycznej i moralnej (zob. też: **szatan**).

ZŁODZIEJ

Sprawca został na naszej liście odróżniony od samej czynności **kradzieży**, ponieważ oba te tematy prowadzą skojarzenia w innych kierunkach. Czynność kradzieży bywa opisywana jako godna nagany (np. w *Chłopach*) lub jako wynik niesprawiedliwego podziału dóbr (w *Dziadach*), natomiast postać złodzieja rozpatrywana jest najczęściej z perspektywy analizy psychologicznej jego postępowania oraz analizy sytuacji społecznej, która doprowadziła go do

popęnienia przestępstwa naruszającego prawa **własności**.

ZŁOTY WIEK

Jest to motyw klasyczny, zbliżony do motywu **raju** (ale nie zawierający wątku grzechu wobec bogów, choć mówiący o późniejszej degradacji życia ludzi, o ich **upadku**, raczej w kontekście egzystencjalnym niż religijnym). Złoty wiek miała cechować harmonia współżycia społecznego (brak wojen) oraz rozkwit zarówno **natury**, jak również **sztuk** i rzemiosł.

ZMARTWYCHWSTANIE

Najbardziej fundamentalne pragnienie związane jest z przewycięzeniem śmierci, jako powszechnego prawa, będącego najdotkliwszym ograniczeniem **kondycji ludzkiej**; symbolem takiego przewyciężenia jest **Chrystus**.

ZWĄPIENIE

Zwąpienie jest tu rozumiane jako **kryzys** światopoglądowy. Problematyka tego rodzaju pojawia się np. w „*Trenach* Kochanowskiego („fraszka cnota”), jak też w tekstach pozytywistycznych i modernistycznych. Szczególnym przypadkiem jest tu kryzys **wiary**, który może dotyczyć jednostek lub zbiorowości (jak w III cz. *Dziadów* Mickiewicza; pieśni więźniów czy Wielka Improwizacja są tu znakiem zwąpienia i kryzysu religijnego, który pojawia się u ofiar prześladowania pod wpływem **rozpaczy** i doświadczenia **zła**).

ZWIERZĘTA

Zwierzęta mogą być zapowiedzią zmian (przyłot bocianów zwiastujący wiosnę), a także zagrożenia; bywają również niemymi świadkami losu bohaterów literackich. Motyw łączy się bardziej z mnogością zwierząt aniżeli pojedynczymi, symbolicznymi stworzeniami, dla których stosujemy odpowiednio inne motywy (pies, ptak, koń, itp.). Wyraźnie obecne są w bajkach Krasickiego - poddane personifikacji, utożsamiają w swoich rozmowach cechy ludzkie, a zwłaszcza przywary i słabości człowieka (dlatego w tych tekstach wskazujemy hasłami raczej owe cechy niż ilustrujące je zwierzęta).

ZWYCIĘSTWO

Może być fizycznym triumfem nad **wrogiem**, może też mieć charakter duchowy lub moralny, zawsze jednak stoi w opozycji do tego, co możemy nazwać **kłeską** (zob. też: **walka**).

ŻAŁOBA

Jest to zarówno stan osoby przeżywającej stratę, jak również okres, w czasie którego porządek życia wspólnoty (np. **rodziny**), naruszony przez **śmierć** jednego z jej członków, powinien powrócić do równowagi. Szczególny przypadek żałoby - nie mającej jednego obiektu (jakim jest osoba zmarła), ani nie mającej kresu - stanowi **melancholia**. Jest to żałoba wynikająca z rozpoznania całościowego **obrazu świata** oraz **kondycji ludzkiej** jako naznaczonej przez śmierć.

ŻEBRAK

Żebraka charakteryzuje wyzucie z **własności**, skrajna **bieda**, a poprzez to - umiejscowienie na samym dole **hierarchii społecznej**. Tymczasem w myśl ewangelicznej obietnicy: „ostatni będą pierwszymi” wielu **świętych** świadomie

decydowało się na los żebraczy (m.in. święty Aleksy).; w średniowieczu powstawały zakony żebracze.

ŻOŁNIERZ

Żołnierze są najważniejszymi (obok **przywódców**) aktorami **wojen**. Funkcja wiąże żołnierza ściśle z ideą **państwa** - ma za zadanie bronić jego terytorium lub zdobywać nowe, poszerzając granice kraju. Wśród wymaganych pozytywnych cech żołnierza wymienić można **obowiązkowość**, **wierność** i **odwagę**, jednakże charakter jego zajęcia (zabijanie **wrogów**, stosowanie zinstytucjonalizowanej **przemocy**) naraża go na aberrację w kierunku **okrucieństwa** i może prowadzić do uczestniczenia w popełnianiu **zbrodni**.

ŻONA

Charakter tej roli społecznej stawia żonę zawsze w relacji do **męża**; czyny **kobiety** nazywanej tym mianem oceniane są pod kątem wypełniania społecznie określonych **obowiązków** wobec **mężczyzny**, z którym tworzą razem parę **małżeńską** (por. określenie „zła żona”; tytułowa postać z *Żony modnej* Krasickiego również ukazana jest głównie pod kątem utrapień, jakich swym zachowaniem i zachciankami przysparza mężowi).

ŻYCIE JAKO WĘDRÓWKA

Jest to motyw, zgodnie z którym egzystencja ludzka może być postrzegana jako celowa podróż przez kolejne etapy życia: od **dzieciństwa**, poprzez lata **nauki** i **młodość**, a następnie **dorośłość**, wybór partnera życiowego lub życia samotnego, doświadczenie macierzyństwa/ojcostwa, osiągnięcie odpowiedniej **pozycji społecznej**, aż do **starości**. Niekiedy droga ta szkicowana jest też dalej, w **zaświatach**: czasem zawraca z powrotem na ziemię (reinkarnacja), innym razem postępuje naprzód ku doskonałości wyższych istot lub osiąga stan spoczynku i nagrody za przebyte trudy i wywiązanie się z **obowiązków**. Niekiedy jednak życiowa wędrówka może okazać się **błądzeniem**.

ŻYCIE SNEM

Termin ten określa sytuację, w której ma się poczucie **nierzeczywistości życia**. Gustaw w *Dziadach* Mickiewicza, żyjąc marzeniami, doświadcza takiego stanu.

ŻYD

Jest to motyw powiązany z innymi hasłami określającymi na naszej liście grupy stanowe w dawnym społeczeństwie (**chłop**, **mieszczanin**, **szlachcic**, **ksiądz**). Za jego pomocą zaznaczamy fragmenty, w których mowa o życiu, obyczajach i sposobie funkcjonowania Żydów w społeczeństwie. Żydzi pełnili wiele funkcji: sklepikarzy, karczmarzy, pośredników (zwanych dawniej „**faktorami**”), a także, mówiąc dzisiejszym językiem, zbierali surowce wtórne, skupując szmaty i złom. W czasach, w których nie było banków, Żydzi udzielali kredytów i prowadzili instytucje, które dziś nazywamy lombardami czy komisami. Wyspiański w *Weselu* ciekawie pokazał relacje między księdzem, Żydem, a chłopem (Czepiec).

Oczywiście Żydzi byli zarazem grupą odrębną narodowościowo i religijnie, a w społeczeństwie zajmowali miejsce wyznaczone poza główną hierarchią, pełniąc rolę jakby „drugiego mieszczaństwa”. Owa złożona sytuacja sprawia, że

również w naszym zbiorze motyw ten jest wieloznaczny i wchodzi w relację również z tematyką związaną z **narodem, tradycją, religią** (oraz motywami pokrewnymi, takimi jak **pobożność**, czy **obrzędy**). Staraliśmy się, żeby fragmenty zaznaczane z pomocą tego motywu były tymi o charakterze neutralnym; dla tych szczególnie silnie nacechowanych uprzedzeniem przeznaczaliśmy motyw **antysemityzm**.

ŻYWIÓŁY

W kulturze europejskiej wyróżniamy cztery podstawowe pierwiastki, z których składa się wszechświat. Są to: powietrze, **ziemia, woda** i **ogień**. Trzy ostatnie na naszej liście wyemancypowały się jako samodzielne motywy literackie. Motyw powietrza z powodzeniem zastępuje motyw wiatru. Ponadto mamy wyszczególniony żywioł **przestrzeni**, uwzględniany w filozofiach wschodnich, a ostatnio doceniany np. przez antropologów. Motywu **żywioty** używamy, by wskazać opisy niesamowitej siły **natury**, powstałej często z połączenia sił **wody, wiatru** i **ognia**. Wobec takiej potęgi człowiek jest bezradny, odczuwa swą małość lub chce z nią walczyć (zob. śnieżna zawieja w *Siłaczce* Żeromskiego).